

Jovana Petrović*
Odeljenje za arheologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

NASLEĐE RASNE ANTROPOLOGIJE U ARHEOLOGIJI RIMSKOG PERIODA**

Apstrakt: Ideje o razlikama među ljudima koje počivaju na fenotipskim karakteristikama nisu novijeg datuma, već se javljaju još u 18. veku, kad nastaju prve sistematske klasifikacije „rasa“, poput klasifikacije Karla Linea. Kada se ove ideje povežu s vrednosnim sudovima i ideologizuju, prerastaju u rasijalizam, koji je moguće politički instrumentalizovati. U takvoj naučnoj klimi, fizičke, kulturne i mentalne karakteristike ljudi neretko se smatraju prirodnim datostima, pa rasijalistička uporišta dobijaju primordijalni karakter. Navedene koncepte moguće je detektovati u radovima jugoslovenskih medicinara, antropologa i arheologa s početka 20. veka. Tragovi ovih koncepata mogu se pak implicitno uočiti i u savremenim arheološkim praksama iz domena rimske pogrebne arheologije u formi nasleđa rasne antropologije nemačkog govornog područja. Stoga se postavlja pitanje da li je upotreba nasleđenih praksi iz domena rasne antropologije odgovarajuća u savremenom kontekstu. Cilj ovog rada je kritičko sagledavanje upotrebe interpretativnih obrazaca proisteklih iz primordijalističkog i rasijalističkog repertoara u savremenoj rimskoj arheologiji u Srbiji.

Ključne reči: rasijalizam, rasna teorija, rimski period, rase, fizička antropologija, kranimetrija.

Uvod

Shvatanja nastala pod uticajem kulturno-istorijske paradigme, koja služe kao sredstva pri identifikaciji različitih naroda u prošlosti i percipiraju identitet kao inherentnu kategoriju, i dalje su zastupljena unutar srpskog arheološkog diskursa. Poput njih, sinhroni u nastajanju u hronološkom i političkom okviru, prisutni su i prežici rasijalističkih ideja, odnosno ideja iz domena nasleđa

---

* jovanapetrovic03@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-5579-9529>

** Rad je bio izložen na konferenciji *Srpska arheologija između teorije i činjenica XI: Arheologija smrti*, održanoj 29–30. marta 2024. godine u Beogradu.

rasne antropologije. Ovi obrasci mišljenja, koji se načelno formiraju krajem 19. i početkom 20. veka, te njihovi analitički alati, manifestuju se i unutar rimske arheologije u Srbiji. Posebno se očitavaju kroz posmatranje materijalne kulture i funerarne prakse kao kategorija arheološkog zapisa i evidencije koje su nepromenljive tokom vremena (Milosavljević 2020, 64; up. Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 9–30). Ove prakse često dovode do poistovećivanja određenih etničkih ili „rasnih“ grupa s arheološkim materijalom, oslanjajući se pri tome na primordijalno shvatanje identiteta. Na isti način se ljudi, na osnovu fizičkih ili bioloških karakteristika, posebno kroz metričke analize kakva je kranioetrija, klasifikuju u antropološke tipove (Ž. Mikić 1981a, 1981b, 1998; Golubović 2008; Korać i Mikić 2014; I. Mikić 2018). Navedene interpretacije neretko brišu terminološke granice između termina etnicitet, rasa i antropološki tip, te ih koriste kao sinonime. Unutar arheologije istorijskih perioda prisutna je široko rasprostranjena praksa poistovećivanja materijalnih ostataka s narodima evidentiranim u pisanim izvorima u istovetnoj regiji u kojoj su pronađeni materijalni prežici prošlosti (Mihajlović 2019, 20; up. Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 9–30), čime se uspostavlja veza i kontinuitet između bioloških, kulturnih i etničkih obeležja. Ova tradicionalna paradigma doživljava se kao zastarela unutar kritički nastrojenih arheoloških krugova u Srbiji, kako navodi Monika Milosavljević (Milosavljević 2020, 77). Uprkos tome, moguće ju je detektovati u kontekstu savremenih interpretacija rimske pogrebne arheologije u Srbiji (Golubović, Milovanović i Redžić, 2022). Kako bih ilustrovala navedeno, kao predmet analize ovog rada odabrane su dve publikacije novijeg datuma: *Viminacium, lokalitet Pećine: nekropola oko južne gradske komunikacije* (Golubović, Milovanović i Redžić 2022) i *Grobovi u obliku bunara sa nekropola Viminacijuma* (Golubović 2008).¹ U njima je moguće detektovati prethodno navedene postavke – primordijalna shvatanja etničkog identiteta i elemente nasleđa rasne antropologije. Radi svesnog ograničavanja uzorka i tumačenja grobova kao etničkih markera, za analizu su odabrani grobovi Mala Kopašnica – Sase (dalje u tekstu MKS) i grobovi tipa bunari konstatovani na prostoru lokaliteta Viminacijum (Golubović 2008; Golubović, Milovanović i Redžić 2022). Kao treća studija slučaja odabrana je izložba na kojoj su prezentovani rezultati projekta čiji je krajnji rezultat bila facijalna rekonstrukcija lica individua sahranjenih na nekropolama rimskog Viminacijuma (I. Mikić 2018). Navedene studije slučaja potiču s istog lokaliteta, najistraženijeg i najpublikovanijeg rimskog lokaliteta u Srbiji. U tom kontekstu, obim istraživanja i kontinuitet u publikovanju predstavljaju pogodan analitički okvir za praćenje dugotrajnog opstanka i praktkovanja navedenih teorijsko-metodoloških obrazaca. Kao metode korišćeni su metod pomnog čitanja, kao i diskurzivni metod u dekonstrukciji ideja i njihovih implikacija. Takođe, prilikom analize praktikovano je kritičko čitanje

---

1 Iste godine objavljena je publikacija *Viminacium – lokalitet kod Koraba. Istočna nekropola* (Redžić, Golubović i Vojvoda 2022), koja sadrži istovetne interpretacije. Iz tog razloga, analiza ovog rada usmerena ka tumačenju knjige o lokalitetu Pećine primenljiva je i na ovu publikaciju.

relevantnih tekstova s ciljem tumačenja načina na koje su prethodna istraživanja tretirala temu. Ova kombinacija metoda omogućila je sagledavanje šireg konteksta i kritičku procenu argumentacije izložene u navedenim publikacijama. Analizom navedenih studija slučaja konstatovan je visok stepen preplitanja i upotrebe istih referenci u kontekstu osteološkog materijala s nekropola Viminacijuma, koji je klasifikovan na osnovu metričkih podataka, a koje je uspostavio arheolog i fizički antropolog Živko Mikić.

Usled postojanja indikacija o upotrebi elemenata iz domena rasne antropologije, analizi je podvrgnut rad Živka Mikića i interpretacije proistekle posredstvom antropometrijskih metoda. One su sagledane kroz teorijski okvir francuskog filozofa Cvetana Todorova, koji definiše rasijalizam kao distinktivnu kategoriju naspram rasizma. Pod rasizmom Todorov smatra ponašanje koje je generisano netrpeljivošću prema individuama koje poseduju drugačije fizičke karakteristike² od osobe koja je generator mržnje. Rasizam koji je u obliku ideologije naziva se rasijalizam (Todorov 1994, 99). Todorov ističe da rasijalizam zahteva postojanje i ispunjenje pet parametara kako bi se naučnik ili grupa ljudi smatrali rasijalistima. Ukoliko neki od navedenih parametara nije zadovoljen, reč je o sličnoj, ali različitoj doktrini. Prvi parametar, prema Todorovu, podrazumeva priznavanje postojanja različitih rasa, odnosno grupisanje ljudi na osnovu varijacija u fizičkim karakteristikama. Rasijalisti upoređuju ljudske rase sa životinjskim vrstama, uočavajući značajne biološke distance između njih. Osim spoljašnjih razlika, svaka rasa poseduje specifične fizičke karakteristike, ali i deli zajedničke moralne osobine, koje se smatraju nasleđenim kategorijama.³ Ovo shvatanje čini drugi parametar i istovremeno odražava stanovište biološkog determinizma.⁴ Determinizam je moguće detektovati i u trećem parametru, koji naglašava zavisnost ponašanja pojedinca od grupe kojoj pripada, pri čemu se pojedinac posmatra kao pasivni društveni činilac. Osim postojanja rasa, rasijalizam uključuje i rasnu hijerarhizaciju, gde se rase

---

2 Fizičke karakteristike poput boje kože, oblika i veličine nosa, boje očiju i/ili kose, ili visine, koje se razlikuju od individue do individue, nazivaju se fenotipske karakteristike. Ove eksterne osobine, koje počivaju na razlikama u fizičkom aspektu, predstavljale su osnovu za tipizaciju ljudi u različite rasne kategorije (M'charek and Van Oorschot 2023, 816–817).

3 Ovakvo stanovište, koje se naziva i karakterologija, potiče od koncepta zajedničkih narodnih misli koji je u antropologiju uveo Adolf Bastijan (Adolf Bastian). Na području bivše Jugoslavije, preciznije današnje Srbije, kao prominentna ličnost koja je zastupala ove ideje izdvaja se Vladimir Dvorniković. U delu *Karakterologija Jugoslovena* (1939), Dvorniković nastoji da pokaže jedinstvo i kontinuitet „jugoslovenske“ rase putem analize skeletnih ostataka, kulturnih karakteristika i umetnosti (Palavestra i Milosavljević 2015, 620, 626, 638). Za detaljnije informacije o karakterologiji u radu Vladimira Dvornikovića preporučuje se čitanje publikacije *Delo Jovana Cvijića i Vladimira Dvornikovića kroz prizmu srpske arheologije* (Palavestra i Milosavljević 2015).

4 Biološki determinizam predstavlja stanovište koje ljudsko ponašanje posmatra kroz prizmu genetike, urođenosti i naslednosti. Ovaj pristup je prisutan unutar sociobiologije, gde biološki deterministi tvrde da je ljudska priroda determinisana ili uslovljena biologijom, što znači da se određeni obrasci ponašanja i emocije unutar ovog sistema ideja percipiraju kao nasledni i genetski uslovljeni (Palavestra 2011a, 38–39).

kvalitativno vrednuju i rangiraju na lestvici, na kojoj se jasno razlikuju inferiorne od superiornih. Poslednji, peti parametar, odnosi se na politizaciju rasne teorije s ciljem eliminacije inferiornih rasa. Ovaj parametar prevazilazi teorijski domen i prelazi u sferu aktivnog delovanja i ponašanja koje proizlazi iz mržnje (Todorov 1994, 100–102). S obzirom na to da je ova analiza ograničena na teorijske aspekte rasijalizma, peti parametar rasijalizma koji definiše Todorov (Todorov 1994, 102) biće isključen. Razlog tome je i činjenica da on prelazi iz domena naučnog diskursa u sferu političke ideologije i direktne diskriminacije.

Polazeći od navedenih zapažanja, cilj ovog rada je dublje sagledavanje i razmatranje savremenih primordijalnih interpretacija i interpretacija koje reprodukuju rasnu antropologiju u kontekstu arheologije rimskog perioda u Srbiji. Kritika je usmerena ka tradicionalnom pristupu, unutar kog se etnički identitet posmatra kao nasledna, nepromenljiva „osobina“, a ne kontingentna kategorija.⁵ Rad nastoji da ukaže i na to da je nekritička upotreba prevaziđenih rasnih koncepata i dalje prisutna u savremenoj stručnoj literaturi. Posebna pažnja posvećena je materijalizaciji ideja iz domena nasleđa rasne antropologije kroz izložbenu formu i facijalnu rekonstrukciju. Cilj ovog segmenta je prikaz opasnosti koje sa sobom nosi prihvatanje ideja iz domena nasleđa rasne antropologije i novih tehnologija. Kritika je usmerena na metodološka ograničenja facijalnih i fenotipskih rekonstrukcija zasnovanih na morfološkim i metričkim karakteristikama kranijalnog skeleta, a koje su korišćene u muzeografskoj praksi. Jedan od ključnih problema na koje ovaj rad nastoji da ukaže jeste kako konstrukt antropoloških tipova, prelaskom iz stručne literature u muzeografske vizuelne forme (izložbe), u širem javnom diskursu može biti percipiran kao nepitna biološka činjenica.

Pojam etniciteta

Razumevanje savremenih etničkih interpretacija u kontekstu arheologije rimskog perioda zahteva prethodnu dekonstrukciju pojma etniciteta. Iako je izvorno vezan za antičku kategorizaciju drugosti (Eriksen 1993, 28; Malešević 2009, 11), etnicitet se u savremenoj nauci transformisao iz statične kategorije u fluidni društveni konstrukt. Rani sociološki i antropološki radovi poistovećivali su etnički identitet s kulturnim razlikama⁶ (Riesman 1953; Eriksen 1993, 28; Malešević 2009, 11), biološkim kategorijama i proširenim srodstvom (Putinja i

---

5 Pod etnicitetom kao kontingentnom kategorijom podrazumevam njegovu promenljivu prirodu i fluidnost, koja je oblikovana posredstvom različitih društvenih faktora. Ova ideja nalazi se nasuprot ideji kulturno-istorijske paradigme, unutar koje etnicitet predstavlja prirodnu i statičnu kategoriju (Frale 1997, 145–150).

6 S tim u vezi, termin etnički prvi put je zabeležen u okviru sociološke teorije i pripisuje se Davidu Rizmanu (David Riesman), koji je 1953. godine u publikaciji *Psychological Types and National Character: An Informal Commentary* (srp. *Psihološki tipovi i nacionalni*

Stref-Fenar 1997, 97–108), ili su ga koristili u značenju „skupina, pleme, rasa, narod ili roj“ (Baumann 2004, 12). U oba slučaja predstavlja oznaku za skupinu ljudi koju želimo da imenujemo i jasno označimo u odnosu na drugu, dominantnu skupinu. Drugim rečima, etnički identitet može biti shvaćen kao „kategorizacija drugosti“ (Lucy 2005, 97).

U kontekstu kategorizacije drugosti, ovaj identitet moguće je sagledati kroz dva suprostavljena stanovišta: primordijalizam i konstruktivizam. Primordijalizam predstavlja teorijsko stanovište s kojeg se etnički identitet posmatra kao prirodna datost, „organska“ karakteristika, pri čemu se individua rađa sa skupom osobina koje je povezuju s njenim precima, poput prezimena, rodbinskih veza i fizionomije (Kataria 2018, 130; Putinja i Stref-Fenar 1997, 100). Termin primordijalan, koji je uveo Edvard Šils (Edward Shils) radi objašnjenja različitih oblika porodičnih veza unutar zajednice (Eller and Coughlan 1993, 183–184; Putinja i Stref-Fenar 1997, 98–99), Kliford Gerc (Clifford Geertz) dalje razvija kao društvenu činjenicu „osećaja prirodne bliskosti“, utemeljenu na srodstvu, religiji, običajima i zajedničkom jeziku (Putinja i Stref-Fenar 1997, 99; Kataria 2018, 132). Osim kulturnog primordijalizma, koji su zastupali Šils i Gerc, beleži se i postojanje biološkog primordijalizma, utemeljenog na sociobiološkoj teoriji Pijera van den Berga (Pierre van den Berghe). Unutar Bergovog teorijskog okvira, etnicitet predstavlja zajednicu koja poseduje zajedničke krvne veze. Prema tome, etnicitet se transformiše u proširenu srodničku kategoriju s ciljem da grupiše, mobilizuje i integriše zajednicu, omogućavajući opstanak zajednice u odnosu na manje brojne i dezintegrisane društvene grupe (Ubeysekara 2008, 6–7; Coakley 2017, 6; Kataria 2018, 130–131). Dakle, primordijalizam se može definisati kao stanovište koje posmatra etnicitet kao statičnu kategoriju, stečenu ili dobijenu pri rođenju, te, kao takav, poseduje moć emotivne mobilizacije članova jedne zajednice. Ovim procesom dolazi do uspostavljanja simboličkih srodničkih veza kojima se društvena grupa učvršćuje u koherentnu celinu (Putinja i Stref-Fenar 1997, 100). Nasuprot primordijalnom tumačenju etniciteta, unutar savremenog diskursa prevladavaju konstruktivistička shvatanja, prilikom čega se identiteti posmatraju kao socijalne konstrukcije, odnosno kao pojmovi iz domena „zamišljenog“ (Prelić 2003, 279–280). Iako Benedikt Anderson upotrebljava dati pojam prilikom opisivanja i definisanja nacija, on je koristan i u razumevanju drugih kolektivnih identiteta. Anderson definiše nacije kao političke zamišljene zajednice, koje se stvaraju i koje su omeđene jasnim granicama prostiranja, suverenosti i zajedništva uprkos nejednakostima koje su prisutne unutar njih (Anderson 1998, 17–18). Posmatran kroz prizmu konstruktivizma, kakvu nudi i sâm Anderson, etnicitet može biti definisan kao višedimenzionalni socijalni konstrukt utemeljen na kulturi, teritorijalnoj pripadnosti i svesnom izboru pojedinca. Ljudi biraju da obavljaju iste ili slične radnje i prikazuju iste ili slične motive iz sklopa određenog etničkog identiteta s kojim se identifikuju.

---

karakter: neformalni komentar, Riesman 1958) upotrebom datog termina pokušao da definiše kulturne razlike (Riesman 1953; Eriksen 1993, 28; Malešević 2009, 11).

Ovaj identitet neprestano korelira i intersektuje s rodnim, statusnim, političkim i religijskim kategorijama (Fearon and Laitin 2000, 848–849; Clark and Flores 2001, 72; Prelić 2003, 279; Lucy 2005, 86).

Simultano s razvojem teorijskih shvatanja etniciteta, tokom 18. i 19. veka prirodne nauke težile su definisanju ljudskih razlika kroz prizmu biologije (Jones 1997, 40; Milosavljević 2010, 35). Ovaj proces, koji je u kasnijim periodima doživio zloupotrebu, započeo je pokušajima sistematizacije i tipizacije ljudske vrste.

Po meri rasijalizma: začeci rasne antropologije

Počeci kategorizacije ljudi dovode se u vezu s prvim sistematičnim razvrstavanjem ljudi koje je sastavio Karl Line (Carl Linnaeus). Koristeći biološku klasifikaciju i anatomiju, u delu *Systema Naturae* podelio je ljude na četiri vrste, pripisujući svakoj od njih urođene karakteristike (Gould 1980, 35; Belen 2017, 491). Vek kasnije, razvila su se dva suprostavljena stanovišta koja su oblikovala pojam rase: monogenetičko, u sklopu kojeg ljudi poseduju zajedničko poreklo, i poligenetičko, u okviru kojeg rase imaju različito poreklo. Iako suprostavljena, oba stanovišta doprinela su razvoju biološkog determinizma, jer percipiraju fizičke karakteristike kao pokazatelje mentalnih i kulturnih osobina ljudi (Jones 1997, 40–42). Važan predstavnik monogenetičke struje bio je Johan Fridrih Blumenbah (Johann Fridrich Blumenbach), nemački prirodnjak i anatom, osnivač fizičke antropologije, koji je definisao pet rasa:⁷ belu, mongolsku, crnu, američku i malajsku, oslanjajući se na taksonomiju koju je prethodno razvio Karl Line (Milosavljević 2010, 35; Belen 2017, 491). Iako se Blumenbah služio kranijometrijom, fizičke varijacije ljudske populacije pripisivao je klimatskim uticajima (Gould 1980, 36; Belen 2017, 490–491). Blumenbahovu klasifikaciju zloupotrebili su nemački lekari Kristof Majners (Christoph Meiners) i Samjuel Tomas fon Zimmering (Samuel Thomas von Soemmering), koji su nastojali da uspostave rasnu hijerarhiju posredstvom kranijometrije. Njihove tvrdnje o inferiornosti Afrikanaca utabale su put ka konstruisanju „kavkaske rase“, odnosno „evropske“, kao superiorne „arijevske“ (Belen 2017, 491). Ovakve rasne diferencije često su zasnivane na antropometriji, posebno na merama dobijenim korišćenjem kranijalnog indeksa (Milosavljević 2010, 35). Kranijalni indeks⁸ predstavlja relativnu proporciju širine i dužine lobanje izražene u procentima.

7 Rasu je moguće objasniti kao pojam koji se odnosi na grupu ljudi koja se, usled svojih fizičkih karakteristika, najčešće boje kože, oblika glave ili drugih karakteristika tela, ali i kulturnih karakteristika kakav je jezik, razlikuje od drugih skupina ljudi (Milosavljević 2010, 35).

8 Standardizacija mera unutar antropologije usledila je nakon naučne konferencije u Frankfurtu 1883. godine, na kojoj su prisustvovali antropolozi poput Firhova (Rudolf Ludwig Karl Virchow), Rankea (Leopold von Ranke) i Broke (Paul Broca) (Stephens 2000, 84; Mihajlović 2011, 632; Siapkas 2016, 3b). Te godine uspostavljen je međunarodni standard za kranijalni indeks, prilikom čega su vrednosti između 70 i 75 dobijene prilikom merenja

U zavisnosti od mera, razlikuju se tri osnovna oblika lobanja: dolihokefalne (dugačke), mezokefalne ili brahikefalne (kratke) (Garson 1887, 11; Gould 1980, 98–99). Ovaj „antropološki parametar“, koji je definisao švedski naučnik Anders Retzius (Anders Retzius), upotrebljavan je s ciljem kategorizacije „podrasa“ unutar „evropske rase“ (Jackson 2010, 447–448; Mihajlović 2011, 632).

U tom kontekstu, 1899. godine Vilijam Z. Riply (William Z. Ripley) mapira tri rase: dolihokefalnu kao „nordijsku“, mezokefalnu kao „alpsku“ i brahikefalnu kao „mediteransku rasu“ (Jackson 2010, 448). Kranimetrija, koja je danas prevaziđena, tokom 19. veka korišćena je za utvrđivanje koeficijenta inteligencije i kranijalnog kapaciteta. Samjuel Džordž Morton (Samuel George Morton), američki antropolog, nastojao je da, na osnovu kranijalnog indeksa, na primeru lobanja američkih domorodaca i egipatskih mumija utvrdi varijacije u intelektualnim sposobnostima, uspostavljajući tako rasnu hijerarhiju. Domorodačku populaciju Amerike svrstao je među niže inteligentne populacije usled nižeg kranijalnog indeksa, nasuprot „kavkaskoj“ (evropeidnoj) (Gould 1980, 50–56). Rasno diferenciranje u sklopu evropske rase praktikovali su i nemački antropolozi, koji su težili uspostavljanju i definisanju germanskog tipa. Rudolf Firhov (Rudolf Ludwig Karl Virchow) sproveo je klasifikaciju na osnovu fenotipskih osobina osnovaca, dok su drugi istraživači, poput Aleksandera Eker (Alexander Ecker), pribegavali antropometrijskim metodama. Kao pionir klasifikacionog metoda, Eker je među prvima uočio „pravilnost“ izduženosti lobanja kod postrijskog germanskog stanovništva, izdvajajući dva tipa: „dugoglavi“, plavokosi i plavooki, epitom germanskog identiteta, i „kratkoglavi“, tamnokosi i tamnooki (Wiwjorra 1996, 170). Od devete decenije 19. veka, u sklopu arheološke discipline postaje učestalija praksa povezivanja materijalne kulture s rasnim, odnosno antropološkim tipovima. Tako je, na primer, bronzanodopska materijalna kultura s prostora Nemačke dovođena u vezu s germanskim tipom (Wiwjorra 1996, 170–171). Paralelno s uplivom rasne teorije u arheologiju, u sklopu arheološke discipline razvijana je kulturno-istorijska paradigma, koja je materijalnu kulturu posmatrala kao direktan odraz različitih etničkih grupa (Curta 2014, 2509a; Milosavljević 2020, 68–69). Percipirana kao materijalna manifestacija specifičnih društvenih normi, poput načina sahranjivanja ili ukrašavanja keramičkih posuda, materijalna kultura je bivala prostorno pozicionirana (mapirana) i neretko sagledavana kroz linearni sled (Babić 2008, 138; Bandović 2012, 638–639).

Rasna i kulturno-istorijska paradigma u Jugoslaviji/Srbiji

Za razliku od centralne Evrope, na prostoru Srbije i Jugoslavije kulturno-istorijska paradigma nije zabeležila razvoj u svojoj punoj snazi, pod kojim podrazumevam upotrebu više parametara i razmišljanje o njima, već je bila

---

označene kao dolihokefalija, vrednosti između 75 i 80 kao mezokefalija, a vrednosti između 80 i 85 kao brahikefalija (Siapkas 2016, 3b).

ograničena (Milosavljević 2020, 77). Skup ideja kulturno-istorijske paradigme pojednostavljen je na području bivše Jugoslavije, a jedan primer te pojednostavljenosti je definisanje arheoloških kultura putem fragmenata posuda, pri čemu arheološka kultura gubi „politetični“ značaj kao fenomen, kao što je slučaj u centralnoj Evropi. Tradicionalnom arheologijom u ovom kontekstu dominiraju puke deskriptivne metode (Milosavljević 2020, 97). Dodatno, ističe se nedostatak razvijenosti koncepta prostora i kartiranja u Srbiji u poređenju s centralnoevropskim kontekstom, gde je takav pristup bio razvijen (Milosavljević 2020, 108). Stoga, umesto termina kulturno-istorijska arheologija, u kontekstu Srbije i bivše Jugoslavije, koristiću termin tradicionalna arheologija ili paradigma kako bih izbegla poistovećivanje s kulturno-istorijskom paradigmatom, s obzirom na njihove neistovetne karakteristike.

Pored tradicionalne paradigme, na domaćoj sceni početkom 20. veka moguće je pratiti rasijalističke ideje u radovima medicinara i antropologa (Milosavljević 2020, 35–39). Politička klima u Evropi tridesetih godina, u kojoj je bila dominantna rasna teorija, uslovlila je jugoslovenske naučnike da, na osnovu rase, pozicioniraju stanovnike Jugoslavije u najviši vrh „belih“ rasa. Tako se jugoslovenski pandan „nordijskoj i mediteranskoj“ rasi, superiornijim evropskim rasama, nalazio unutar novodefinisanog „dinarskog tipa“. Unutar fašistoidne klime, jugoslovenski naučnici nastojali su da istaknu superiornost dinarske rase, tražeći odlike srodnosti s „nordijskom rasom“. S tim u vezi, dinarska rasa je 1947. godine u leksikonu *Sveznanje* opisana kao rasa visokog rasta, s odlikama brahikefalije, širokim čelom, tamnom kosom i očima, i bledomrkom kožom (Milosavljević 2010, 48–49). Pored fizičkih odlika, domaći autori i naučnici isticali su postojanje zajedničkih psihičkih i intelektualnih karakteristika određenih grupa (Milosavljević 2010, 54), poput antropologa Nika Županića, Vladimira Dvornikovića,⁹ koji je pribegavao upotrebi karakterologije (Yeomans 2007, 94–96; Milosavljević 2010, 46; Milosavljević 2013, 730; Milosavljević i Palavestra 2015, 635–636), ili dr Branimira Maleša, koji je zastupao stanovište naslednosti morfoloških karakteristika i njihove nepromenljivosti unutar jednog naroda kroz istoriju, uočavajući razliku između naroda, kao kulturne jedinice i proizvoda, i rase, kao biološke kategorije (Yeomans 2007, 88–89, 96–98; Milosavljević 2010, 36–38). Iako je priznao heterogenost naroda, pod direktnim uticajem rasne teorije, zastupao je mišljenje da psihološke odlike jednog naroda postoje i da su uslovljene dominantnom grupom (Milosavljević 2010, 39).

Reprezentativni primer preplitanja rasne i tradicionalne paradigme u arheologiji predstavlja rad arheologa Borislava Jankulova. Mapiranjem i upotrebom kranimetrije, Jankulov je identifikovao praistorijske populacije i poistovećivao ih s materijalnom kulturom na teritoriji Vojvodine, pripisujući im nasledne psihološke osobine (Mihajlović 2017, 92–93). Jankulov, poput svojih savremenika,

9 Palavestra i Milosavljević (2015) navode Dvornikovića i njegovu publikaciju *Karakterologija Jugoslovena* iz 1939. godine kao uticajnu na interpretacije druge polovine 20. veka na prostoru Jugoslavije (Palavestra i Milosavljević 2015, 639–640).

pribegava upotrebi termina mediteranski tip, dinarski tip, dugoglavi tip, te termina arijeviski kad označava indoevropske populacije, odnosno zamišljene pretke svih Evropljana (Mihajlović 2017, 78–79, 83–88), ali i konstatuje prisustvo brahikefalnih „azijskih rasa“ u Evropi (Mihajlović 2017, 83–88). Mihajlović (2017), međutim, navodi da Jankulovljevi rad ne predstavlja odraz nacističke ideologije i propagande, niti da se u radu ovog istraživača mogu pronaći afirmativni stavovi o superiornosti Germana, već da se radi o produktu školovanja na Univerzitetu u Budimpešti i tadašnje dominantne intelektualne klime, koja je objedinjavala rasne i kulturno-istorijske koncepte (Mihajlović 2017, 90–94).

Mala Kopašnica – Sase i grobovi bunari

Tip grobova MKS definisan je 1960. godine, kada su, prilikom gradnje auto-puta Bratstvo i jedinstvo, pronađeni etažni grobovi s incineracijom. Iskapanjima su rukovodili Milutin Garašanin i Ljubica Zotović na istoimenom lokalitetu Mala Kopašnica kod Leskovca (Ivanišević, Stamenković i Pešić 2016, 17–19). Drugi eponimni lokalitet, istraživani krajem šeste i početkom sedme decenije 20. veka, jeste južna nekropola Domavije, Sase, nedaleko od Srebrenice (Baum i Srejšović 1959, 25–37; Srejšović 1965, 7). U kontekstu ovog oblika sahranjivanja, izdvajaju se tri tipa MKS grobova: tip I, koji čini jednostavna, pravougaona ili elipsoidna grobna raka sa zapečenim zidovima ili dnom, tip II grobova, koji se javljaju u istim oblicima kao i tip I, ali, za razliku od prvog tipa, poseduju etažu, dok treći tip MKS grobova karakteriše elipsoidni oblik i mala dubina rake (Baum i Srejšović 1959, 38; Garašanin 1968, 6; Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 22). Ovaj oblik sahranjivanja nije pak registrovan na ova dva eponimna lokaliteta. Naime, otkriven je na širem području Srbije i obuhvata oblast Ibra i Velike Morave, rudničku nekropolu Gomilice na Kosmaj, ali i veće gradove poput antičkog Singidunuma i Viminacijuma (Cvjetičanin 2016, 713–714).

Imajući u vidu da su predmet ove analize interpretacije rimskih grobova s lokaliteta Viminacijum, pored MKS grobova registrovanih na ovom rimskom lokalitetu, konstatovano je i prisustvo takozvanih grobova-bunara. Ovaj tip grobova karakteriše velika dubina i kružne ili pravougaone grobne rake, najčešće od dva do šesnaest metara. Unutar njih, pronađeni su skeletni ostaci sa slojevima pepela i gareži te kremirani humani ostaci koji su najčešće pronađeni u urnama, zajedno s ličnim predmetima, novcem i keramičkim posudama. Humanu ostaci bi zajedno s predmetima bili položeni u jamu, a potom i zatrpani zemljom na koju su polagani ulomci opeke i kamenje (Golubović 2008, 10). Golubović, Milovanović i Redžić (2022) navode da se radi o izrazito dubokim ukopima, koji dostižu i do sedam metara dubine, s parcijalnim delovima ljudskih skeleta u vidu lobanja, predmetima i životinjskim kostima. Kad je reč o rasprostranjenosti, ova funerarna praksa konstatovana je na području južne

Francuske i južne Nemačke, dok se na prostoru Srbije dokumentuje sporadično. Na području Srbije konstatovana je u Beogradu: na Trgu Republike (15 jama), prilikom kopanja temelja za spomenik knezu Mihailu, na Studentskom trgu i Obilićevom vencu, te u velikom broju na području Viminacijuma (25 jama) na lokalitetima Pećine, kod Bresta, Velika kapija, Drmske carine (Golubović 2008, 10; 19–82; Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 20). Na prostoru Viminacijuma, na lokalitetu Pećine, zabeležena su tri takva grobna ukopa (Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 20).

Etnička pluralnost ili uniformnost?

Tipovi grobova MKS neretko su bili percipirani kao dovoljno etnički indikativni (Baum i Srejić 1958, 41; Garašanin 1968, 11–14, 23–24), odnosno odražavali su primordijalni pristup u sklopu kog se materijalna kultura tumači kao neposredan iskaz pripadnosti nekoj određenoj grupi. U kontekstu savremenih interpretacija, takva stanovišta moguće je pronaći u publikacijama kao što je *Viminacium, lokalitet Pećine: nekropola oko južne gradske komunikacije* (Golubović, Milovanović i Redžić 2022).¹⁰ U publikaciji se navodi sledeće:

Pogrebni ritual, uslovljen nizom društvenih, ekonomskih i religioznih činilaca, *predstavlja obeležje pojedinih naroda*. Vrlo često je i *jedini element za etničko opredeljivanje*. Oblik, konstrukcija grobova i prilozima koji se nalaze u njima, upotpunjuju ovu sliku i predstavljaju osobenost lokalnog razvoja etničkih zajednica. (Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 9, naglasila J. P.)

U tom kontekstu, na biritualnoj nekropoli lokaliteta Pećine, istraživači nastoje da etnički odrede sahranjene individue: „Svaka društveno-kulturna zajednica ima svoj specifični pogrebni ciklus običaja i obreda koji odražava oblike verovanja na kojima se ritual zasniva“ (Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 9). U narednom pasusu navodi se da pogrebni ritual ne predstavlja egzaktnu sliku života sahranjene individue, već je „dvorana krivih ogledala života, odnosno prenose nam iskrivljenu sliku prošlosti“ (Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 9). Nakon toga pristupa se pozicioniranju „paleobalkanskih“ plemena uz pomoć antičkih pisaca poput Strabona, Plinija i Ptolomeja (Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 9–10). U okviru razmatrane studije (Golubović, Milovanović i Redžić 2022) analizirani su i poreklo i etnicitet „nosilaca“ ovog oblika sahranjivanja. Ovaj tip sahrana tumači se kao oponašanje skeletnog sahranjivanja, na šta ukazuju veće dimenzije grobnih raka grobova tipa MKS. Analogije i poreklo za etažne grobne forme pronalaze se na lokalitetu Kruševica na jugu Srbije, ali i na teritoriji Skoplja u Severnoj Makedoniji (Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 25–26). Činjenica da se ovakva praksa javlja na širem geografskom prostoru,

10 U sklopu ove studije analizirana su 252 groba, od kojih 135 pripada inhumiranim, a 117 spaljenim pokojnicima (Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 11).

pre svega na teritoriji četiri rimske provincije: Gornje Mezije, Panonije, istočne Dalmacije, severne Makedonije i Dakije, koristi se kao argument da je teško etnički opredeliti praksu sahranjivanja jednoj određenoj skupini ljudi, jer su ove oblasti naseljavale različite etničke grupe. Dalje, odbacuje se mogućnost da je ovakva funerarna praksa odraz romanizovanog stanovništva,¹¹ jer nije rasprostranjena u svim provincijama, već samo na četiri navedene (Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 27–29). Treba imati na umu da se u istoj publikaciji, svega dve strane ranije, navodi da je „stepenasti oblik grobnih jama zastupljen na širokom prostoru Rimskog carstva od zapada do istoka“, što ukazuje na jedan od primera nekonzistentnosti i kontradiktornosti podataka unutar ove interpretacije (Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 25). Iako se istovremeno ističe da nije moguće „dati detaljnije etničko opredeljenje“, predlaže se sledeće: „U etničkoj strukturi Gornje Mezije preovlađuje mezijско-dardanska komponenta koja je najverovatnije primenjivala opisani pogrebni ritual i čije se stanovništvo sahranjivalo u grobovima tipa Mala Kopašnica – Sase“ (Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 27).

Ovakve formulacije direktno odražavaju nasleđe tradicionalnih interpretacija, ali i primenu etnoistorijskog metoda, što se manifestuje izjednačavanjem materijalne kulture s etnosom, pri čemu se funerarni ritus tretira kao svojevrsna karakteristika i „obeležje pojedinih naroda“ (Funari 1999, 15; Babić 2008, 138; Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 9). U sklopu tradicionalne paradigme, smatrano je da su materijalne kulture odraz društvenih normi, koje nisu iste unutar svih zajednica, poput načina sahranjivanja, ukrašavanja keramičkih posuda i/ili tipova staništa, što je navelo istraživače da zaključe da slične karakteristike materijalne kulture sa sobom povlače i isti etnički identitet (Babić 2008, 138). Ljudske skupine u okviru arheoloških ideja nastalih krajem 19. i početka 20. veka bivale su kako teritorijalno tako i hronološki sistematizovane, mapirajući distribuciju materijalne kulture i povlačeći neretko granice između njihovih različitih „nosilaca“ (Lucy 2005, 86; Babić 2008, 138; Šošić-Klindžić 2015, 53). Takvo shvatanje u velikoj meri odgovara ranoj definiciji arheološke kulture koju uspostavlja nemački arheolog Gustav Kosina (Gustaf Kosina). Imajući navedeno u vidu, Kosina elemente materijalne kulture poput pogrebnog

---

11 Romanizacija je koncept koji se prvi put pojavio tokom 19. veka (Mihajlović 2012, 710). Ovaj koncept se koristi za objašnjavanje širenja rimske kulture unutar Rimskog carstva. Razvijen tokom perioda zapadnoevropske kolonizacije, pojam romanizacije označava prihvatanje dominantne kulture, u ovom slučaju rimske, od strane lokalnih populacija. Prema istraživačima, rimska kultura unutar carstva tad je doživljavana kao homogena, dok su lokalne populacije percipirane kao subjekti kulturnog progressa (Mihajlović 2012, 711). Konceptualni preokret, u kontekstu ideje o romanizaciji, događa se krajem devedesetih godina 20. veka. Tada su istraživači pružili postkolonijalna objašnjenja koja naglašavaju dvosmernu interakciju umesto jednosmerne. Prema ovim objašnjenjima, kako navodi Vladimir Mihajlović (2012, 720–724), i kolonizovane populacije i kolonizatori postaju percipirani kao aktivni učesnici. Pod time se podrazumeva da se ne radi o pasivnom prihvatanju kulturnih karakteristika, već o kulturnom dijalogu koji podrazumeva složenu dinamiku prihvatanja, odbijanja, prilagođavanja i promena (Mihajlović 2012, 724).

običaja, grobnog inventara, oblika oružja, nakita i tako dalje, direktno povezuje s određenom narodima i plemenima u prošlosti (Bandović 2012, 639).¹² Između ostalog, u razmatranoj publikaciji, uspostavljanje direktnih veza materijalne kulture s etnosima navedenim u pisanim izvorima – konkretno, identifikacija paleobalkanskih plemena u delima antičkih pisaca – predstavlja direktan odraz primene tradicionalnih teorijskih postulata (Mihajlović 2019, 20–21; Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 9–10).

U slučaju MKS grobova s Viminacijuma, dalje se navodi: „Ne treba zanemariti činjenicu da se kroz materijalnu kulturu mogu ustanoviti uticaji različitih etničkih grupa“ (Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 29). „Vrlo retko su kao priloge polagani oružje, oruđe i statue. U grobovima kremiranih pokojnika retko je nalaženo oružje[...]. Pošto polaganje oružja u grob nije bio rimski običaj, ovi grobovi ukazuju na to da su postojali drugačiji pogrebni običaji kod domorodačkog stanovništva koji su se sa procesom romanizacije gubili“ (Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 25). U ovakvim interpretacijama uočava se normativnost zaključivanja na osnovu materijalne kulture, pri čemu se neretko zanemaruje pluralnost identiteta.

Normativni pristup, kakav se može detektovati u savremenoj interpretaciji MKS grobova (Golubović, Milovanović i Redžić 2022), moguće je uočiti i u publikaciji *Soldier burials with weapons at Viminacium cemetery* (srp. *Sahrane vojnika sa oružjem na nekropoli Viminacijum*; Mrđić i Raičković 2013), u sklopu koje su razmatrane sahrane inhumiranih i kremiranih pokojnika. U razmatranju grobova s incineracijom, usled odsustva parametara za određivanje pola kod kremiranih individua, zaključci o polnom identitetu zasnovani su na materijalnoj kulturi, a sahranjene individue u ovim grobovima interpretirane su kao isključivo muške (Mrđić i Raičković 2013, 121).

Ovime se otvara pitanje koliko su navedena tumačenja pouzdana. Naime, u savremenim interpretativnim pristupima rasprostranjeno je mišljenje da, u slučaju pojave oruđa ili oružja u grobu, grob najverovatnije pripada pripadniku domorodačke zajednice, bez obzira na geografiju pronalaska (Bishop-Coulston 2006, 33; up. Mrđić i Raičković 2010, 117). Odsustvo oružja unutar rimskih grobova u većini slučajeva tumači se postojanjem državne svojine u rimskom periodu. S tim u vezi, oružje je bilo državna svojina, koju su vojnici morali da vrate nakon službovanja (Bishop-Coulston 2006, 33; Prien 2019, 464). Potrebno je, međutim, razmotriti i drugačija objašnjenja. Roland Prien (2019) navodi da je rimska provincijalna arheologija detektovala sahrane s oružjem. Data odstupanja od normativne prakse sahranjivanja zastupljene u rimskom periodu

---

12 Gustav Kosina iznosi definiciju arheološke kulture 1911. godine u delu *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie* (srp. *Poreklo Germana. O metodu naseobinske arheologije*), nastalom pod uticajem ideja kulturnih krugova i etnoistorijskog metoda. Detaljnu definiciju pruža pak u delu *Die Herkunft der Germanen* (srp. *Poreklo Germana*) (Bandović 2012, 638–639).

jasno ukazuju na postojanje privatnog posedovanja oružja. S druge strane, iako je retko pronađeno, oružje, ali i oruđe, unutar grobnih celina može biti odraz profesionalnog identiteta individue (Prien 2019, 464). U kontekstu polnog identiteta sahranjenih individua, zanimljive su i dve sahrane iz Velike Britanije s lokaliteta Vitampsted (Wheathampstead), nedaleko od *Municipium Verulamium* (St. Albans), datovane u 2. vek nove ere. Jedan skelet je s manje pouzdanosti identifikovan kao ženski, starosti 20–40 godina, a drugi sa sigurnošću kao grob starije žene. Od grobnih priloga konstatovano je prisustvo keramičkih i staklenih predmeta, ali i nalazi oruđa, dok je u prvom grobu konstatovano prisustvo oružja u vidu vrhova strela (Pearce 2011, 244). Iako hronološki disperzivan, drugi primer jasno ukazuje na važnost upotrebe DNK analiza ukoliko oblik osteološkog materijala i njegova sačuvanost dopuštaju sprovođenje navedenih analiza. Naime, na lokalitetu Brajher (Bryher), na ostrvu Skili (Isles of Scilly), pronađen je grob s fragmentovanim i veoma loše očuvanim skeletnim materijalom. Pored humanih ostataka, konstatovano je prisustvo mača i bronzanog ogledala. Sprovedenim DNK analizama utvrđeno je da se radi o ženskoj individui (Pearce 2011, 240; Mays et al. 2023, 1–3, 5, 7–8).

Ako se vratimo na slučaj MKS tipova grobova, na samom kraju odeljka u kome su razmatrana etnička pitanja, posredstvom analogije uočavaju se sličnosti i donose zaključci da grobni prilozima unutar MKS grobova tipova I i II odgovaraju grobnim prilozima inhumiranih pokojnika s lokaliteta Ustikolina. Preciznije govoreći, pronađeni predmeti iz grobova ova dva tipa rađeni su u „latenskoj tradiciji“, te ih je stoga moguće okarakterisati kao „keltsku materijalnu kulturu“, i „ukazuju na uticaj keltskih toreutskih radionica iz Panonije na proizvodnju u dolini Drine“ (Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 29). Ideju povezivanja MKS grobova s keltskim etničkim identitetom iznosi Korolji Sagi (Karolyi Sagi) 1954. godine (navedeno prema Garašanin 1968, 13–14; 23, citiraju Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 29). Slične ideje zastupali su Milica Baum i Dragoslav Srejić kad je reč o prostoru bivše Jugoslavije. Autori su odlučili da istom tipu grobova, otkrivenim na nekropoli Sase kod Srebrenice, pridodaju keltsko etničko opredeljenje, uviđajući da se radi o funerarnom kontinuitetu (Baum i Srejić 1959, 41). Pripisivanje etničkog identiteta sahranjenim individuama unutar MKS grobova variralo je u zavisnosti od regije. S tim u vezi, na teritoriji Rumunije istraživači su imenovali Dačane kao „nosiocé“ ove funerarne prakse, dok se na teritoriji Mađarske, pretežno Panonije, ovakva praksa pripisuje keltskoj populaciji (Garašanin 1968, 11–14). S druge strane, pojedini istraživači su ovakav tip sahrana na prostoru Jugoslavije, počevši od šezdesetih godina 20. veka, interpretirali kao ilirske sahrane. Jugoslovenski istraživači poput Milutina Garašanina, Fanule Papazolgu, Ljubice Zotović i Radoslava Katičića, primetili su prisustvo takozvanih ilirskih elemenata (Garašanin 1968, 23–24; Golubović 1998, 251). Garašanin navodi autohtoni ilirski element, koji, između ostalog, uočava na lokalitetu Duklja (Doclea) kod nekadašnjeg Titograda (Podgorica) (Garašanin 1968, 9–10). Katičić i Papazolgu

su do zaključka o ilirskom prisustvu na području Jugoslavije došli upotrebom onomastike¹³ (prema Garašanin 1968, 23–24).

Dakle, praksa poistovećivanja MKS grobova s „autohtonim“ populacijama Balkana i paleobalkanskim plemenima prisutna je od prvih godina istraživanja nekropola Mala Kopašnica i Sase. Iako su se interpretacije nosilaca menjale tokom vremena, zadržana je praksa pripisivanja etničkog identiteta materijalnim ostacima. Važno je istaći da etnički identitet ne može biti određen na ovaj način. Šon Džons (Jones 1997) navodi tri problema koje iznedrava ovakva praksa. Pripisivanjem određenog skupa predmeta jednoj etničkoj grupi dolazi do zanemarivanja etničke pluralnosti ljudskih skupina unutar jednog društva, prilikom čega stvaramo plastičnu sliku prošlosti. Drugo, na ovaj način se stvara uniformna slika jedne zajednice, te je važno imati na umu da se određeni asemblaži koji se javljaju u jednoj definisanoj grupi ne moraju pojaviti u drugoj. Ilustracije radi, elementi materijalne kulture Ilira s područja Makedonije ne moraju se pojaviti kod isto definisane skupine na teritoriji Albanije. Kao treće, granice koje su neiscrpno ocrtavali kulturno-istorijski arheolozi između „nosilaca“ različitih kultura odraz su partikularnosti. Granice su dinamične, odnosno vremenski i geografski su varijabilne (Jones 1997, 106–110; Mihajlović 2019, 19–20).

Uprkos činjenici da funerarni običaji i pogrebna praksa „autohtonih“ i prerimskih populacija nisu u dovoljnoj meri poznati i istraženi, u razmatranoj studiji (Golubović, Milovanović i Redžić 2022) zastupljeni su tradicionalni interpretativni obrasci, koji funerarne prakse atipične za rimsku populaciju pripisuju drugoj, u ovom slučaju domorodačkoj (Cvjetičanin 2016, 720). Uz to, interpretiranje grobova MKS kao prežitaka prerimskih funerarnih praksi sugerise nepromenljivost i prisustvo kontinuiteta i centralnih tema unutar tradicionalne paradigme u srpskoj arheologiji (Palavestra 2011b, 580–583). Potrebno je imati na umu da su funerarne prakse, poput drugih običaja, sklone modifikovanjima kroz vreme, te se stoga ne mogu posmatrati kao nepromenljive kategorije (Espolin Norstein, Selsvold and Voutsaki 2024, 11).

Pored razmatranja etniciteta individua sahranjenih u etažnim grobovima MKS tipa, u studiji *Viminacium: lokalitet Pećine: nekropola oko južne gradske komunikacije* ispituju se „nosioci“ funerarne prakse takozvanih grobova-bunara. „Kada je u pitanju etnička pripadnost pokojnika, uslovno rečeno sahranjenih u grobovima u obliku bunara, trebalo bi imati u vidu da na našoj teritoriji ne postoji nikakav prelazni oblik koji bi ukazivao na autohtono poreklo ovakvog načina sahranjivanja“ (Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 21). Pored nastojanja da odrede etničku pripadnost, autori istraživanja date grobove povezuju i sa „kulturnom pozajmicom“ koja je služila malom broju galske etničke zajednice na prostoru Viminacijuma (Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 21). Takođe,

---

13 Onomastika je disciplina koja se bavi imenima (ličnim, imenima toponima i mesta) i njihovim poreklom. Predstavlja disciplinu unutar koje se prepliću lingvistika, geografija, istorija i etnografija (Bright 2003, 670–671). Identifikacije naroda prošlosti putem lingvistike prisutne su od perioda romantizma (Curta 2014, 2509a).

ukoliko su Viminacijum naseljavali Gali, a potom se na obližnjim nekropolama sahranjivali, ne možemo govoriti o kulturnoj razmeni. Naime, kulturna razmena predstavlja društveni proces unutar kog dolazi do, najčešće reciprocitetne, razmene običaja, rituala, simbola i predmeta između različitih kultura (Lightfoot 1995, 201; Rogers 2006, 477). Dakle, za kulturnu razmenu potrebne su nam minimum dve različite kulturne grupe koje bi razmenu sprovele.

Usled činjenice da su identični opisi i interpretacije grobova-bunara prisutni i u starijoj publikaciji *Grobovi u obliku bunara sa nekropola Viminacijuma* (Golubović 2008),¹⁴ data publikacija je takođe analizirana. Prilikom analize ustanovljeno je prisustvo „rasnog“ i etničkog određivanja na osnovu osteoloških analiza usled pozivanja na članak Živka Mikića „O antropološkim tipovima u antičkim nekropolama Viminacijuma“, koji je objavljen u *Starinaru* 1981. godine. U ovoj publikaciji funerarna praksa definisana je kao obred uslovljen društvenim činiocima te „predstavlja obeležje pojedinih etničkih grupa i vrlo često je jedini element za njihovo opredeljivanje. Oblik i konstrukcija grobova, kao i prilozi u njima, upotpunjavaju ovu sliku i predstavljaju lokalne osobenosti u razvoju etničkih zajednica“ (Golubović 2008, 9). Pored etničkih obeležja, uočeno je i određivanje takozvanih antropoloških tipova na osnovu predmeta koji su etnički opredeljeni kao „keltskog i panonskog (ilirskog) porekla“, a koji, „kao i dako-getske pogrebni ritual ukazuju na složenu etničku osnovu i ukrštanje različitih tradicija, a neposredne veze sa starijim gvozdenim dobom ne mogu da se utvrde ni na Gomolavi“ (Golubović 2008, 107–108). Tako je u sklopu nekropola rimskog grada Viminacijuma ustanovljeno prisustvo različitih antropoloških tipova:¹⁵ „[...] *anadolski, prednjeistočnomediterranski i dinarski tip*, zatim *niskospecijalizovana varijanta dinarskog tipa, dugoglavi mediteranski tip niskog rasta* i, uslovno nazvan, *praistorijski antropološki tip*“. Ove identifikacije su sprovedene posredstvom morfoloških analiza (Ž. Mikić 1981a, 117–123, 121, navedeno prema Golubović 2008, 108, naglasila J. P.). Važno je istaći da je ovim morfološkim analizama, kranijometrijom, ustanovljeno sledeće: „Kod svih lobanja iz takođe masovnog groba G 16 (lokalitet Pećine) utvrđen je isti *antropološki tip* ili *njegovi varijeteti*, po kome se potpuno razlikuju od starosedelačkog stanovništva“ (Golubović 2008, 109, naglasila J. P.).

Poput prve analizirane publikacije, čiji je predmet istraživanja nekropola lokaliteta Pećine (Golubović, Milovanović i Redžić 2022), u drugoj publikaciji, čiji je fokus usmeren ka analizi grobova-bunara posvedočenih na prostoru

14 Iste godine objavljena je publikacija *Viminacium – lokalitet kod Koraba. Istočna nekropola* (Redžić, Golubović i Vojvoda 2022), unutar koje su prisutne istovetne interpretacije. Iz tog razloga, analiza unutar ovog rada usmerena ka analizi knjige o lokalitetu Pećine primenljiva je i na ovu publikaciju.

15 Zajedno s Miomrom Koraćem, Mikić je autor publikacije *Antropološka kolekcija Viminacium I: nekropola Pećine* (Korać i Mikić 2014), koja predstavlja katalog 60 lobanja pronađenih na nekropoli Pećine. Autori definišu i razmatraju morfološke markere radi utvrđivanja pola i individualne starosti individua, ali je prisutno i određenje kranijalnog indeksa i upotreba termina dolihefalija (Korać i Mikić 2014, 16–22; 31, 43, 55, 59, 65, 67, 69).

Viminacijuma (Golubović 2008), uočavaju se interpretativni obrasci svojstveni tradicionalnom arheološkom pristupu. Oni se detektuju u etničkim određenjima nosilaca ove pogrebne prakse i razmatranju potencijalnih „keltskih“, „galskih“ i/ili „ilirskih“ elemenata (Golubović 2008, 107–108). Ovakav pristup, posvedočen i u etničkom određenju sahranjenih individua MKS tipova grobova (Baum i Srejšović 1959; Garašanin 1968; Golubović, Milovanović i Redžić 2022), inherentno je partikularistički jer postavlja jasne društvene demarkacije i identifikuje odgovarajuće istorijske nosioce određene kulture na specifičnom prostoru (Jones 1997, 106–108; Lucy 2005, 86; Bandović, 2012, 630).

Neophodno je pak napomenuti da je primenu ovog partikularističkog pristupa u kontekstu tradicionalne arheologije moguće detektovati isprava van arheološke prakse, unutar publikacije *Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva* Jovana Cvijića (1865–1927) iz 1902. godine, koja zastupa ideju kulturnih krugova (Bandović 2017, 813; Palavestra i Milosavljević 2015, 625).¹⁶ U sklopu arheologije, međutim, ove ideje se registruju u formi tradicionalne arheologije pre početka Drugog svetskog rata kod Miodraga Grbića i Borislava Jankulova. Ova dva srpska arheologa su se na području Vojvodine bavila definisanjem arheoloških kultura. Grbić opisuje i definiše „mokrinsku“, „starčevačku“ i „vatinsku“ kulturu, dok je Jankulov definisao „keltsku“, „sarmatsku“ i „geto-dačku“ (Palavestra i Milosavljević 2015, 624; Mihajlović 2017, 75; Milosavljević 2020, 77). Do ekspanzije tradicionalne paradigme unutar srpskog arheološkog naučnog kruga ne dolazi sve do završetka Drugog svetskog rata, pri čemu se Miodrag Grbić navodi kao ključna figura u utemeljenju ovog pristupa (Palavestra i Milosavljević 2015, 624; Bandović 2019, 3; 2017, 814). Kroz „Muzejski kurs“, koji je realizovan za vreme Drugog svetskog rata, s prvim tečajem realizovanim tokom 1942. godine i drugim tokom 1944. godine, Grbić upoznaje polaznike s konceptima kulturno-istorijske arheologije. Među polaznicima nalazili su se i budući istaknuti arheolozi i predstavnici tradicionalne paradigme u Srbiji: Milutin i Draga Garašanin, Dušanka Vučković, u Nemačkoj Vladimir Milojčić, u Bosni i Hercegovini Irma Čremošnik (Bandović 2014, 632–634; Novaković 2014, 116–119; Palavestra i Milosavljević 2015, 624).

Gde se krije nasleđe rasne antropologije?

Za razliku od prve publikacije (Golubović, Milovanović i Redžić 2022), drugoj – *Grobovi u obliku bunara sa nekropola Viminacijuma* (Golubović 2008) – svojstveno je određivanje antropoloških tipova, što svedoči da ovakva praksa

16 Posredstvom antropogeografije, sinkretičke discipline antropologije, etnologije, istorije i geografije, koja proučava kulturne fenomene u prostoru, fokusirajući se na analizu geografskih faktora i njihov uticaj na oblikovanje i širenje različitih kultura, Cvijić je pokušao da odredi „balkanske skupine“. Drugim rečima, ovaj pristup ima za cilj određivanje prostorne distribucije antropoloških tragova kako bi se razumele „kulturne interakcije“ tokom vremena (Palavestra i Milosavljević 2015, 621–625).

nije napuštena u okviru arheoloških istraživanja. Slična praksa zabeležena je i u novijoj publikaciji – *Antropološka kolekcija Viminacium I: nekropola Pećine* (Korać i Mikić 2014). Ovakve ideje u kontekstu rimske arheologije u Srbiji moguće je pratiti i pronaći u radovima arheologa i fizičkog antropologa Živka Mikića, u čijim je opusu zastupljena tipološka klasifikacija zasnovana na metričkim i morfološkim analizama (Ž. Mikić 1981a; 1981b; Korać, Mikić 2014). Mikić u uvodnom delu knjige *Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji – praistorijski periodi* (Ž. Mikić 1981b) opisuje strukturu knjige i ciljeve istraživanja, te navodi da će se baviti pitanjima poput „poznopaleolitsko-mezolitskog antropološkog supstrata“, razvojem „dinarskog tipa“, te identifikacijom antropoloških tipova koji bi se mogli vezati za određene kulture (Ž. Mikić 1981b, 8–9, naglasila J. P.). Osvrće se i na značajne ličnosti koje su uticale na razvoj antropologije u Srbiji, te navodi „Škerlja, N. Županića, V. Dvornikovića, J. Cvijića“ (Ž. Mikić 1981b, 7; Milosavljević 2025, 866). Važno je istaći da u knjizi *O interdisciplinarnosti u srpskoj arheologiji sa posebnim osvrtom na fizičku antropologiju* (Ž. Mikić 1998) izražava afirmativan stav prema radu i delu Županića i Dvornikovića, ističući da „dinarski antropološki tip“ može biti reprezent jugoslovenskog čoveka (Ž. Mikić 1998, 266). Županićev naučni rad, u kome je neretko pribegavao rasnoj teoriji, bio je politički i propagandno obojen, s ciljem širenja i potkrepljenja ideje stvaranja zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca (Milosavljević 2013, 723). Unutar publikacije pod nazivom *Etnogeneza Jugoslovena* (1920), Županić nastoji da odredi jedinstvo jugoslovenske rase i njen arijevski karakter (Milosavljević 2013, 728–730). S druge strane, Vladimir Dvorniković bio je zastupnik karakterologije, odnosno ideje da svaki narod poseduje određeni, sebi svojstven „duševni tip“, koji se prenosi iz generacije u generaciju (Yeomans 2007, 94–96; Milosavljević 2010, 46), ali je pribegavao i upotrebi termina poput mongolske rase ili brahikefalije (Milosavljević 2013, 730; Milosavljević i Palavestra 2015, 635–636). U pogledu psihoetnoloških određenja i karakterologije, kojom se bavio Dvorniković, Mikić navodi da ona može biti ponovo verifikovana, ali „sa promenom isključivo marksističkog pristupa u analizi naučnog stvaralaštva“. Oспорava, međutim, korišćenje kranimetrije, kojom se služio i sâm Dvorniković za određenje mentalnih sposobnosti (Ž. Mikić 1998, 266).

Rasnu terminologiju moguće je detektovati i u članku koji Mikić publikuje u *Starinaru* pod nazivom „O antropološkim tipovima u antičkim nekropolama Viminacijuma“ (Ž. Mikić 1981a). U ovom radu navodi postojanje „anadolskog antropološkog tipa sa dolihokranom lobanjom“, „prednjeistočnog mediteranskog tipa“, „dinarskog tipa“, „niskospecijalizovanu formu dinarskog tipa“, „dugoglavog“ i „kratkoglavog mediteranskog tipa“ (Ž. Mikić 1981a, 117–120). Kao referencu za metričke metode kranijalnog indeksa i morfologije služi se metodom antropologa Rudolfa Martina (Ž. Mikić 1981a, 121; 1981b, 48). Rudolf Martin (Rudolf Martin) bio je nemački fizički antropolog, koji je smatrao da je rasa morfološki merljiva kategorija (Evans 2008, 91). On će naslediti Rankea na mestu profesora antropologije u Minhenu nakon Rankeove smrti 1916.

godine (Evans 2008, 91, 95). U toku Prvog svetskog rata sprovodi istraživanje nad decom školskog uzrasta kako bi utvrdio uticaj Trojne antante na nutritivni deficit i rast nemačke dece. Zaključio je da su nemačka deca znatno nižeg rasta u odnosu na istu starosnu grupu u Americi. Razliku u rastu i razvoju dece ne objašnjava rasnim razlikama, već nutritivnim deficitom. Nakon završetka Prvog svetskog rata, međutim, zajedno s Minhenskim institutom, Martin se okreće eugenici s ciljem stvaranja zdrave i jače nacije (Evans 2008, 95–96). Mikićevu upotrebu datih parametara i metoda moguće je objasniti njegovim školovanjem i usavršavanjem u Nemačkoj. Po završetku studija arheologije – osnovnih 1970. i magistarskih 1974. godine – na Filozofskom Fakultetu u Beogradu odbranio je doktorsku disertaciju *Antropološki problemi praistorijskih populacija centralnog Balkana od ranog neolita do kraja latenske epohe*. Mikić se usavršavao u Nemačkoj („dr Živko Mikić“ b.d.) za vreme osnovnih i magistarskih studija, a 1982. godine u Majncu obranio je doktorsku disertaciju *Beitrag zur Anthropologie spätmittelalterlicher Bevölkerungen Jugoslawiens* (srp. *Doprinos antropologiji stanovništva kasnog srednjeg veka Jugoslavije*) (Milosavljević 2025, 867). Ova naučna pozadina mogla je imati veliki uticaj na oblikovanje njegovog pristupa u proučavanju osteoloških ostataka, uključujući kategorizaciju ljudskih ostataka i pridruživanje različitih rasnih profila na osnovu metričkih parametara.

Ostajući u okvirima rasne antropologije, a podsećanja radi, naučna razmatranja o rasama prema Cvetanu Todorovu nazivaju se rasijalizam. Prema njegovim kriterijumima, osoba/rad može se smatrati rasijalistom/rasijalističkim ukoliko ispunjava pet parametara (Todorov 1994, 100–102), o kojima je već bilo reči. Rasijalista mora priznati postojanje rasa i smatrati da su fizičke i mentalne osobine u sprezi i da se nasleđuju, slično kolektivnoj psihologiji koju prepoznaju rasijalisti. Osim toga, rasijalisti veruju da je ponašanje individue uslovljeno grupom kojoj pripada i s kojom se identifikuje. Kao poslednju karakteristiku, Todorov navodi politizaciju rasne ideje koja ima za cilj eliminaciju inferiornih rasa u korist opstanka superiorne rase (Todorov 1994, 100–102). Kad je reč o radu Živka Mikića, metodologija kojom se ovaj istraživač služi može se posmatrati kao nasleđe rasne antropologije, koje korespondira sa četiri od pet parametara koje Todorov definiše. Unutar svojih istraživanja, Mikić vrši jasnu kategorizaciju ljudskih ostataka, pridružujući im različite rasne profile na osnovu metričkih parametara. To odgovara prvom parametru, koji je jedini eksplicitno prisutan u njegovom radu (Ž. Mikić 1981a, 117–120; Ž. Mikić 1981b, 8–9; 1981a, 117–120; Todorov 1994, 100). Što se tiče drugog parametra, koji se odnosi na nasledne mentalne karakteristike, njih često nije lako uočiti ili izdvojiti unutar arheoloških studija (Todorov 1994, 100–101). Razlog tome je ograničenje evidencije koja se sastoji od materijalnih ostataka, a ne živih ljudi kao predmeta izučavanja, kao što je to slučaj u sociološkim ili antropološkim istraživanjima. Važno je napomenuti i njegov otvoren afirmativni stav prema karakterologiji, kakav su zastupali Dvorniković i Županić (Ž. Mikić 1981b, 7). Taj stav, međutim, nije eksplicitno prisutan u njegovim kasnijim publikacijama

(poput Korać i Mikić 2014), koje bi zadovoljile drugi parametar, odnosno onaj koji se poziva na postojanje korelacije između fizičkih i mentalnih karakteristika. S druge strane, moguće je izvršiti detektovanje delovanja grupe na pojedinca, kao nasleđa trećeg parametra (Todorov 1994, 101), te postojanja rasne hijerarhije, kao četvrtog parametra u Mikićevom radu (Todorov 1994, 101–102). Nijedan od ta dva parametra nije otvoreno razmatran u njegovom radu. Naime, unutar tradicionalne arheologije, naglašavanje kontinuiteta i zagovaranje determinističkog stava u vezi s uticajem pojedinca na društvo bilo je široko rasprostranjeno. Ovaj pristup korespondira s trećim parametrom koji postavlja Todorov. S obzirom na to da se Mikićev rad može hronološki i paradigmatički okarakterisati kao deo tradicionalne arheologije, može se zaključiti da zadovoljava i treći parametar (Ž. Mikić 1981a; 1981b; Todorov 1994, 101–102). Kad je u pitanju četvrti parametar, odnosno prepoznavanje i prihvatanje postojanja rasne hijerarhije, on se u Mikićevom radu identifikuje kao implicitna karakteristika. Mikić koristi izraze poput „dinarski tip“, „niskospecijalizovana forma dinarskog tipa“, „mediteranski tip“ i druge (Ž. Mikić 1981a, 117–120), ali ih ne smešta direktno na lestvicu rasne superiornosti ili inferiornosti. Umesto toga, koristi određene termine kojima diferencira određene rase ili antropološke tipove na osnovu metričkih parametara, kao što su „niskospecijalizovan dinarski tip“ okarakterisan robusnošću, ili „kratkoglavni mediteranski tip“ s karakteristikama nerazvijenosti lobanje, glabele i nadočnih lukova, dok drugim tipovima pripisuje razvijenost ili delimičnu razvijenost kostiju lica i lobanje (Ž. Mikić 1981a, 117–120).

Dakle, može se primetiti implicitna prisutnost rasne hijerarhije u kontekstu rada Živka Mikića, gde određeni antropološki tipovi dobijaju epitet razvijenosti, dok se drugi percipiraju kao slabo ili potpuno nerazvijeni. Drugim rečima, autor pravi jasnu kategorizaciju i implicitnu lestvicu sačinjenu od nerazvijenih, delimično razvijenih i razvijenih skeletnih karakteristika, koju formira na osnovu metričkih analiza. Osim toga, iz ovakvih tipizacija proizlazi i šira generalizacija. Naime, na osnovu ograničenog uzorka, sve lobanje koje dele određene parametre grupišu se i svrstavaju u jedinstven antropološki tip. Ovaj pristup sa sobom nosi probleme generalizacije, ali i stereotipizacije, jer simplifikuje kompleksnost antropoloških karakteristika (M'charek and Van Oorschot 2023, 818). Time su ispunjena četiri od pet parametara. Poslednji parametar odnosi se na politizaciju rasne teorije i stvaranje sveta koji odražava zamisli prethodnih parametara. Drugim rečima, politizacija se zasniva na promovisanju ideje o eliminaciji inferiornih rasa. Todorov ističe da se u okviru ovog poslednjeg aspekta rasijalizam približava rasizmu, jer rasijalizam predstavlja naučno razmatranje i prikupljanje znanja, dok rasizam podrazumeva delovanje i ponašanje koje proizlazi iz mržnje (Todorov 1994, 102). Moguće je pružiti primer iz novije istorije koji ilustruje rasizam koji je proizašao iz rasijalizma – politiku Trećeg rajha i naciste. Iako Cvetan Todorov postavlja pet parametara za definisanje rasijalista, važno je naglasiti da neki od tih parametara ne mogu uvek biti primenjeni ili

razmatrani u svim naučnim disciplinama. Metodologija i evidencijalna ograničenja mogu usloviti primenu nekih parametara rasijalizma ili njihovog eventualnog izostanka, kao u slučaju arheologije (Todorov 1994, 102).

„Materijalizacija“ antropoloških tipova

Navedeni antropološki konstrukti dobili su i svoju materijalnu artikulaciju u izložbenoj formi. U sklopu 24. *Limes kongresa*, održanog u Beogradu i Viminacijumu u organizaciji Arheološkog instituta, 15. avgusta 2018. godine otvorena je izložba pod nazivom „Rimski Limes i gradovi na tlu Srbije“. U realizaciji izložbe učestvovali su Arheološki institut i Filozofski fakultet u Beogradu, ostvarujući saradnju s brojnim muzejima s teritorije Srbije, koji su ustupili arheološki materijal (od 1. do 5. veka) radi realizacije izložbe.¹⁷ Izložba je imala za cilj da predstavi rimsko nasleđe duž Dunava, odnosno limesa i pogranične zone. Kroz izlaganje materijalne kulture organizatori izložbe nastojali su da predstave različite teme poput organizacije vojske, načina i strategija ratovanja, rimskih kultova, zanata i graditeljstva (Grujić i Sedlić 2018, 16–17). Povrh ovih tema, koje su osvetlile različite aspekte života stanovništva na području pogranične oblasti kakav je bio Dunavski limes, predstavljeni su i novi rezultati¹⁸ multidisciplinarnog tima. Putem 3D skeniranja i modelovanja rekonstruisan je varijetet antropoloških tipova koji su nastanjivali rimski grad Viminacijum (Grujić i Sedlić 2018, 18–19; I. Mikić 2018, 100). Rekonstrukcije su objavljene na osnovu analize morfoloških i metričkih karakteristika, a metodologija je podrazumevala „rad antropologa, istoričara umetnosti, saradnika iz oblasti 3D modelovanja“ (I. Mikić 2018, 100). Kako bi se predstavila raznovrsnost stanovništva, na izložbi su prikazana četiri od deset identifikovanih, različitih antropoloških tipova, i to takozvana dva varijeteta mediteranskog tipa – dugoglavi i kratkoglavi, negroidni i nordijski antropološki tip. Dugoglavom mediteranskom tipu, kako se navodi u spomenutom istraživanju, pripada najveći broj nekadašnjih žitelja Viminacijuma (I. Mikić 2018, 101–105). Prema tome, u Galeriji SANU prezentovana je rekonstrukcija lica četiri osobe, „jedna ženska brineta i tri muškarca: plavokosi, crnokosi i tamnopusiti“ (Kovačević 2016). Merenja su zasnovana na „širinsko-dužinskim“ karakteristikama i merama lobanje sahranjivanih individua, prema kojima su lobanje podeljene u kategorije dolihokefalije, brahikefalije ili međuvrednosti, mezokefalije. Pored ovih metričkih

17 Predmete za realizaciju navedene izložbe ustupili su Muzej Srema iz Sremske Mitrovice, Muzej Vojvodine iz Novog Sada, Narodni muzej iz Požarevca, Narodni muzej iz Zaječara, Muzej Krajine iz Negotina, Narodni muzej iz Niša, Muzej grada Beograda, Istorijski muzej Srbije i Vojni muzej iz Beograda (Grujić i Sedlić 2018, 15).

18 Projekat pod nazivom *3D skeniranje antropoloških tipova sa Viminacijuma i pokušaj rekonstrukcije lica* realizovan 2017. godine pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture i informisanja Vlade Republike Srbije (I. Mikić 2018, 100).

karakteristika, sagledavani su i drugi parametri, poput veličine i oblika vilice, oblika i pozicije čela (okruglo nasuprot ovalnom, nisko ili visoko postavljeno), oblika očne duplje i prisustva razvijenih glabela i nadočnih lukova. Pri analizi je uziman u obzir i izgled postkranijalnog skeleta, te je uočeno da su mediteranski tipovi, dugoglavi i kratkoglavi, rastom niži nasuprot negroidnom antropološkom tipu, čiji postkranijalni skelet karakteriše „izražena robusnost“ (I. Mikić 2018, 101–105).¹⁹

Da li je, međutim, rekonstrukcija ljudskog izgleda ovako jednostavna? Da li na osnovu metričkih i morfoloških karakteristika možemo ustanoviti fenotipske osobine poput boje očiju, kože ili kose, istih onih instrumentalizovanih u definisanju ljudskih rasa? Različite morfološke tačke zaista pružaju mogućnost rekonstrukcije izgleda lica na osnovu osteološkog materijala. Problem pak neretko nastaje kada se morfološke karakteristike koriste kao osnova za uspostavljanje klasifikacija koje svrstavaju ljude u unapred definisane grupe, kako primećuje Abigejl Nieves Delgado (Delgado 2020). Takođe primećuje da se razlike i morfološke varijacije uočavaju, definišu i potom kategorišu, proizvodeći „vidljive“ tipične odlike određenih grupa, neretko pretočene u rasne diferencije (Delgado 2020, 3–4). Paradoksalno je što, uprkos težnji da se putem rekonstrukcija individuama vrati njihov pređašnji izgled, a samim tim da se kroz proces humanizacije i „personalizacije“ uspostavi komunikacija s javnošću, ovakve prakse najčešće brišu individualnost sadržanu u licu svakog pojedinca. Umesto toga, akcenat se stavlja na uspostavljanje takozvane morfološke sličnosti među humanim ostacima i osteološkim materijalom (Delgado 2020, 19; Hopman 2023, 880). Upravo oblik lica te izgled nosa, usana i očiju predstavljaju karakteristike koje svaku individuu čine jedinstvenom (Hopman 2023, 879). Važno je istaći da neke od njih, kakve su usne, neretko nisu najpouzdanije za rekonstrukciju, pa se ona prevashodno oslanja na umetničku interpretaciju, a manje na pouzdane morfološke parametre (Wilkinson 2010, 247).

Primetne su takođe terminološke tranzicije, gde se sve veći broj istraživača udaljava od upotrebe termina rase i antropoloških tipova. Umesto toga, govori se o postojanju raznovrsnosti unutar ljudske vrste. U tom kontekstu, kako bi se opisale fenotipske varijacije, najčešće se upotrebljavaju termini kao što su etnicitet, poreklo (engl. *ancestry*) ili pak populacija (engl. *population of origin*). Uprkos tome, možemo primetiti da primena nove i drugačije terminologije ne znači i promenu razmišljanja, niti eradikaciju problema klasifikovanja ljudi u različite kategorije, kojom su uspostavljene jasno definisane linije između tih „različitih“ ljudskih grupa. Kroz ovu praksu takođe se reprodukuje tipološka logika rasijalističkog razmišljanja (Wilkinson 2010, 243; Delgado 2020, 18; Hopman 2023, 873, 879; Sertalp et al. 2024, 2; Das et al. 2025, 1–2). Takođe, problem ocrtavanja ljudskih „rasnih“ granica često zanemaruje takozvane

---

19 Ovakva klasifikacija implicitno se oslanja na tipizacije koje je uspostavio Živko Mikić (Ž. Mikić 1980, 117–122, navedeno prema I. Mikić 2018, 101–105). Ilija Mikić (2018, 102) navodi godinu 1980, dok je originalni rad Ž. Mikića objavljen 1981. godine.

međuvrednosti. Drugim rečima, ljudi ne dolaze u striktno definisanim grupama. Iako poređenje može delovati simplifikovano i nezahvalno, ljudi i varijacije unutar ljudske vrste ne mogu biti svedeni na podele u grupe „crno“ i „belo“, jer se radi o „valerskom“ spektru, odnosno ljudi ne mogu biti postavljeni u međusobno isključive kategorije u kojima ne postoje preklapanja, a ni spektar (Delgado 2020, 18).

Pored navedenog, nije moguće, oslanjajući se isključivo na morfologiju ljudskog skeleta, rekonstruisati fenotipske karakteristike kakve su boja kose, očiju i kože, već je potreban upliv DNK analiza koje mogu pružiti navedene podatke (Delgado 2020, 19; M'charek and Van Oorschot 2023, 816–817). Dalje, u savremenom kontekstu sve je češća praksa stvaranja velikih baza podataka u koje se pohranjuju metrički i DNK podaci. Potom se teži uspostavljanju korelacije između genoma, fenotipova i morfoloških karakteristika lobanje i postkranijalnog skeleta. Proizvod prikupljanja podataka ovog tipa i njihovog statističkog povezivanja često jeste klasifikacija ljudi u različite grupe, poput „evropske“, iz kojih se neretko izdvajaju takozvani tipični „najreprezentativniji“ predstavnici (Hopman 2023, 873, 880). I ovakav pristup nosi sa sobom određene probleme, koji se mogu naslutiti iz priloženog. Naime, srž problema predstavljaju „vraćanje ka fenotipovima“ i tipološka rasijalizacija, praksa koja je neretko obavijena stereotipizacijom koja dovodi do formiranja kategorija poput „bosanski“, „španski“, a određene fizičke karakteristike i/ili njihove grupe se potom stavljaju u te kategorije. Kako ističu M'čarek i Orshot (M'charek and Van Oorschot 2023), ovakva praksa može u nekim slučajevima dovesti do marginalizacije već marginalizovanih i društveno osetljivih grupa (M'charek and Van Oorschot 2023, 816–817).

Imajući navedeno u vidu, fenotipske karakteristike ne mogu se s pouzdanošću rekonstruisati na osnovu morfologije kranijuma. S tim u vezi, rekonstrukcije individua sahranjenih na nekropolama rimskog grada Viminacijuma, prezentovane na izložbi povodom 24. *Limes kongresa* (I. Mikić 2018), ne mogu se smatrati pouzdanim prikazima nekadašnjeg izgleda individua s nekropole Pećine. Poput ovog primera, interpretacije rimskih grobova (MKS i bunari) i antropoloških tipova koje su proistekle upotrebom antropometrijskih metoda, posvedočenih u prethodno navedenim publikacijama (Ž. Mikić 1981a, 117–123, 121, navedeno prema Golubović 2008, 108), ne mogu se smatrati pouzdanim i metodološki utemeljenim. Pre svega, ove rekonstrukcije i tumačenja se u najvećoj meri metodološki oslanjaju na klasifikacione modele nastale tokom 19. i 20. veka, i to na „širinsko-dužinska“ merenja, na osnovu kojih su ljudi razvrstavani u različite antropološke tipove. Načelno se ovakve zastarele prakse mogu okarakterisati kao rasijalističke, a neretko su bile i politički obojene (Todorov 1994, 100–102; Milosavljević 2013, 723). Kada se prezentuju rezultati facijalnih rekonstrukcija, sprovedenih isključivo posredstvom antropometrije, zanemarujući DNK analize, kao u slučaju izložbe povodom 24. *Limes kongresa*, nastaje

drugi i ozbiljniji problem. Naime, prezentacija rekonstrukcija mediteranskog, negroidnog i nordijskog antropološkog tipa s Viminacijuma izlazi iz forme stručne literature i prelazi u dostupniji oblik široj javnosti – izložbu (I. Mikić 2018, 101–105). Stiven Alison-Bunel (Allison-Bunnell 1998) primećuje da se, u procesu proizvodnje znanja i njegovog muzeografskog prezentovanja, izložbe oslanjaju na naučna znanja kao izvor autoriteta, ali one ne reflektuju način njegovog nastajanja (Allison-Bunnell 1998, 67). Imajući ovo u vidu, metodološki neutemeljene interpretacije, poput rekonstrukcije fenotipskih karakteristika antropometrijskim metodama, bivaju predstavljene kao neupitne naučne činjenice. Time se široj javnosti direktno sugerise da je antropometrija dovoljno pouzdan alat za potpunu fizičku rekonstrukciju humanih ostataka (fenotipskih i karakteristika lica – usta, nos, boja kože i očiju), ali i da su antropološki tipovi biološke činjenice.

Naglasila bih da navedeni kritički osvrt ne implicira da su autori i istraživači koji su bili uključeni u proces projekta facijalnih rekonstrukcija implementirali sopstvena politička uverenja. Naprotiv, kritika ovog rada usmerena je na metodološke postavke facijalnih rekonstrukcija, na klasifikovanje i upotrebu terminologije koja uključuje termine kratkoglavost ili dugoglavost, kao i na opisivanje antropoloških tipova kakvi su „nordijski“, „mediteranski“ i drugi, a čiji su rezultati potom materijalizovani i predstavljeni na međunarodnom kongresu. Pored navedenog, težim da naglasim da je neophodna naučna introspektivnost, te kritičko sagledavanje upotrebe različite terminologije i teorijsko-metodološkog bremena koje ona sa sobom može da nosi, što smatram da nije u dovoljnoj meri učinjeno u navedenom primeru.

Zaključak

U analizi savremenih interpretacija etničkog identiteta, u kontekstu rimske arheologije u Srbiji i najistraženijeg lokaliteta ovog tipa, u publikacijama *Viminacium, lokalitet Pećine: nekropola oko južne gradske komunikacije* (Golubović, Milovanović i Redžić 2022) i *Grobovi u obliku bunara sa nekropolom Viminacijuma* (Golubović 2008), moguće je detektovati ključne koncepte tradicionalne paradigme. Ovi koncepti uključuju poistovećivanje etničkog identiteta s materijalnom kulturom, sagledavanje kultura i ljudi kao nepromenljivih i statičnih kategorija, isticanje kulturnog kontinuiteta, kao i traženje prigodnih naroda unutar pisanih izvora koji bi se opredelili kao „nosioci“ materijalnih ostataka prošlosti (Golubović 2008, 107–109; Golubović, Milovanović i Redžić 2022, 9, 27–29).

Važno je naglasiti da je u navedenim publikacijama moguće pronaći tumačenja koja reflektuju ideje iz domena nasleđa rasne antropologije (Golubović 2008). Slični obrasci uočeni su i u prezentovanju facijalnih rekonstrukcija

dobijenih multidisciplinarnim istraživanjem stanovništva Viminacijuma (I. Mikić 2018). Analiza publikacija i prezentacije istraživanja pokazala je da se istraživači u velikoj meri eksplicitno ili implicitno oslanjaju na radove Živka Mikića (Ž. Mikić 1981a, 117–123, navedeno prema Golubović 2008, 108; Ž. Mikić 1980, 117–122, navedeno prema I. Mikić 2018, 102), koji su služili kao referentni okvir za izvođenje zaključaka o stanovništvu rimskog Viminacijuma. Njegova istraživanja i rasprave o antropološkim tipovima, rasama i kranijalnim merama ukazuju na pristup zasnovan na rasijalističkim interpretacijama. Kada se sagleda istorijski kontekst primene ovih metoda, poput kranimetrije, moguće je otkriti njihovu problematičnu istoriju, koja se odnosi na političke zloupotrebe etniciteta, materijalne kulture i pojma rase u prošlim vekovima. U arheologiji i antropologiji, navedeni pojmovi neretko su bili instrumentalizovani u političke svrhe, što je kulminiralo velikim stradanjima tokom Drugog svetskog rata. Stoga, neophodno je da se kritički sagleda kontekst nastanka i upotrebe metričkih metoda i rasnih pojmova, ali je neophodno i uzdržavanje u savremenom arheološkom diskursu od reprodukcije naučno rasističkih elemenata. Imajući navedeno u vidu, moguće je reći sledeće: antropološki tipovi su postojali kao istinit odraz jednog vremena, metodoloških, interpretativnih, ali i ideoloških okvira. Uprkos svemu, neizostavno je napomenuti da je kranimetrija, iako značajna za razvoj fizičke antropologije, danas većinski napuštena i smatra se zastarelom i problematičnom metodom. Kritike na račun kranimetrije uglavnom se odnose na to da se fizičke karakteristike ljudi ne mogu jednostavno svrstavati u fiksne kategorije, kao i da se etnički identitet može utvrditi na osnovu morfoloških karakteristika. S tim u vezi, Džon Džekson naziva kranijalni indeks unutar savremenih antropoloških istraživanja „opšurnim anatomskim merenjem koje se tiče isključivo anatomija i, možda, forenzičkih antropologa“ (Jackson 2010, 439). Važno je imati na umu da je etnički identitet kompleksan i društveno konstruisan, a ne određen isključivo biološkim karakteristikama (Anemone 2019, 215–217). S tim u vezi, granice o kojima je govoreno na prethodnim stranama – etničke, „rasne“, antropološke, materijalne, arheološke – konstruisane su podacima.

Potrebno je naglasiti da, iako Živko Mikić nije upotrebljavao koncepte rasne teorije na isti način na koji su to činili nemački naučnici tridesetih godina 20. veka, njegova primena kranimetrije i antropološke klasifikacije predstavlja odraz nekada zastupljenih naučnih praksi i vid je refleksije njegove ekspertize stečene u Nemačkoj. Stoga, kad su u pitanju razmatrane publikacije (Ž. Mikić 1981a, 1981b; Golubović 2008; Korać i Mikić 2014; Golubović, Milovanović i Redžić 2022; I. Mikić 2018), smatram da se ne radi o tendencioznom naučnom rasijalizmu, već o nasleđenim tradicionalnim interpretativnim modelima, koji sa sobom nose i dimenzije rasne antropologije. Isto je moguće zaključiti kad je reč o facijalnim rekonstrukcijama nastalim za potrebe izložbe u okviru 24. *Limes kongresa*.

Literatura:

- Allison-Bunnell, Steven W. 1998. „Making nature ‘real’ again. Natural history exhibits and public rhetorics of science at the Smithsonian Institution in the early 1960s“. In *The Politics of Display. Museums, Science, Culture*, edited by Sharon Macdonald, 98–117. London: Routledge.
- Anderson, Benedikt. 1998. *Nacija: zamišljena zajednica*. Beograd: Plato.
- Anemone, Robert L. 2019. „Race as a Cultural Construction“. In *Race and Human Diversity. A Biocultural Approach*, edited by Robert L. Anemone, 192–219. London: Taylor & Francis.
- Babić, Staša. 2008. „Arheologija i etnicitet“. *Etnoantropološki problemi* 3 (2): 137–149. <https://doi.org/10.21301/eap.v5i2.12>
- Bandović, Aleksandar. 2012. „Gustaf Kosina i koncept kulture u arheologiji“. *Etnoantropološki problemi* 7 (3): 625–645. <https://doi.org/10.21301/EAP.v7i3.3>
- Bandović, Aleksandar. 2014. „Muzejski kurs i arheologija tokom II svetskog rata u Beogradu“. *Etnoantropološki problemi* 9 (3): 629–648. <https://doi.org/10.21301/EAP.v9i3.5>
- Bandović, Aleksandar. 2017. „Počeci mapiranja kultura u evropskoj arheologiji – o susretu vremena i prostora“. *Etnoantropološki problemi* 12 (3): 801–824. <https://doi.org/10.21301/EAP.V12I3.7>
- Bandović, Aleksandar. 2019. „Miodrag Grbić i nastanak kulturno-istorijske arheologije u Srbiji“. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Baum, Milica i Dragoslav Srejić. 1959. „Prvi rezultati iskopavanja nekropole u Sasama“. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne III*: 23–54.
- Baumann, Timothy. 2004. „Defining ethnicity“. *The SAA archaeological record* 4 (4): 12–14.
- Belen, Deniz. 2018. „How cranial shapes led to contemporary ethnic classification: a historical view“. *Turkish Neurosurgery* 28 (3): 490–494. [10.5137/1019-5149.JTN.20821-17.0](https://doi.org/10.5137/1019-5149.JTN.20821-17.0)
- Bishop, Mike. C. and John C. N. Coulston. 2006. *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*. Oxford: Oxbow Books.
- Bright, William. 2003. „What IS a Name? Reflections on Onomastics“. *Language and Linguistics* 4: 669–681.
- Clark, Ellen R. and Belinda B. Flores. 2001. „Who Am I? The Social Construction of Ethnic Identity and Self-Perceptions in Latino Preservice Teachers“. *The Urban Review* 33: 69–86.
- Coakley, John. 2017. „‘Primordialism’ in nationalism studies: theory or ideology?“. *Nations and Nationalism. Advance online publication*: 1–22. <https://doi.org/10.1111/nana.12349>
- Curta, Florin. 2014. „Ethnic Identity and Archaeology“. In *Encyclopedia of Global Archaeology*, edited by Claire Smith, 2507–2514. New York: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0465-2_1715
- Cvjetičanin, Tatjana. 2016. „Mala Kopašnica-Sase: narativ o kontinuitetu“. *Etnoantropološki problemi* 11 (3): 711–730. <https://doi.org/10.21301/EAP.v11i3.4>

- Das, Ranjan Saurjya, Sreepreeti Champatyray, and Dhiren Kumar Panda. 2025. „Anthropometric Analysis of Facial Dimensions Using 3D Imaging for Forensic Identification and Ethnicity-Specific Reference Models“. *Forensic Science International: Reports* 12. <https://doi.org/10.1016/j.fsir.2025.100428>
- Delgado, Abigail Nieves. 2020. „The Problematic Use of Race in Facial Reconstruction“. *Science as Culture* 29 (4): 568–593. <https://doi.org/10.1080/09505431.2020.1740670>
- Diaz-Andreu, Margarita. 2015. „Ethnic Identity and Ethnicity in Archaeology“. In *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*, edited by James D. Wright, 4817–4821. Oxford: Elsevier.
- Eller, Jack D. and Coughlan M. Reed. 1993. „The poverty of primordialism: the demystification of ethnic“. *Ethnic and racial studies* 16 (2): 183–202. <https://doi.org/10.1080/01419870.1993.9993779>
- Eriksen, Thomas H. 1993. *Ethnicity and Nationalism Anthropological Perspectives*. London: Pluto.
- Espolin Norstein, Frida, Irene Selsvold, and Sofia Voutsaki. 2024. „Death and transformation: Burial practices and societal change“. In *Archaeological Perspectives on Burial Practices and Societal Change, Death in Transition*, edited by Frida Espolin Norstein and Irene Selsvold, 3–10. Oxon: Routledge.
- Evans, Andrew D. 2008. „Race Made Visible: The Transformation of Museum Exhibits in Early-Twentieth-Century German Anthropology“. *German Studies Review* 31 (1): 87–108.
- Fearon, James. D. and David. D. Laitin. 2000. „Violence and the Social Construction of Ethnic Identity“. *International Organization* 54 (4): 845–877. <https://doi.org/10.1162/002081800551398>
- Frale, Deborah E. S. 1997. „Gender, racial, ethnic, sexual, and class identities“. *Annual Review of Psychology* 48: 139–162.
- Funari, Pedro. P. 1999. „Historical archaeology from a world perspective“. In *Historical Archaeology: Back from the Edge*, edited by Pedro Paulo A. Funari, Martin Hall, and Sian Jones, 37–66. London: Routledge.
- Gabbert, Wolfgang. 2006. „Concepts of Ethnicity“. *Latin American and Caribbean Ethnic Studies* 1: 85–103. <https://doi.org/10.1080/17486830500510034>
- Garašanin, Milutin V. 1968. „Razmatranje o nekropolama tipa Mala Kopašnica – Sase. Ka etničkom razgraničenju Ilira i Dačana u rimsko doba“. *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Godišnjak VI – Centar za balkanološka ispitivanja* 4: 5–35.
- Garson, John G. 1887. „The Cephalic Index“. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 16: 11–17.
- Gould, Stephen Jay. 1980. *The Mismeasure of Man*. New York: W. W. Norton and Company.
- Golubović, Snežana, Bebina Milovanović i Saša Redžić. 2022. *Viminacium: lokalitet Pećine: nekropola oko južne gradske komunikacije*. Beograd: Arheološki institut.
- Golubović, Snežana. 1998. „Graves of Mala Kopašnica-Sase Type at the Viminacium Cemetery from an Aspect of their Ethnic Origin“. In *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations II*, edited by Roman Petre, 247–260. Bucharest: Institutul Roman de Tracologie.

- Golubović, Snežana. 2008. *Grobovi u obliku bunara sa nekropola Viminacijuma*. Beograd: Arheološki institut.
- Grujić, Danica i Aleksandar Sedlić. 2019. „Prikaz izložbe *Rimski limes i gradovi na tlu Srbije*“. *Artefakti* 3: 15–20.
- Hopman, Roos. 2023. „The face as folded object: Race and the problems with ‘progress’ in forensic DNA phenotyping“. *Social studies of science* 53 (6): 869–890. <https://doi.org/10.1177/0306312721110355>
- Ivanišević, Vujadin, Sonja Stamenković, and Smilja Jović. 2016. „A Roman settlement and workshop centre at Mala Kopašnica“. In *Archaeological Investigations along the Highway Route E75 (2011–2014)*, edited by Slavša Perić and Aleksandar Bulatović, 47–69. Belgrade: Archaeological Institute.
- Jackson, John P. 2010. „Whatever Happened to the Cephalic Index? The Reality of Race and the Burden of Proof“. *Rhetoric Society Quarterly* 40 (5): 438–458. <https://doi.org/10.1080/02773945.2010.517233>
- Jones, Siân. 1997. *The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present*. London: Routledge.
- Kataria, Shyamal. 2018. „Explaining Ethnicity: Primordialism vs. Instrumentalism“. *Advances in Social Sciences Research Journal* 5 (4): 130–135. <https://doi.org/10.14738/assrj.54.4394>
- Korać, Miomir i Živko Mikić. 2014. *Antropološka kolekcija Viminacium I: nekropola Pećine*. Beograd: Centar za nove tehnologije, Arheološki institut.
- Lightfoot, Kent G. and Antoinette Martinez. 1995. „Frontiers and Boundaries in Archaeological Perspective“. *Annual Review of Anthropology* 24: 471–92. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.24.100195.002351>
- Lucy, Sam. 2005. „Ethnic and cultural identities“. In *The Archaeology of Identity: Approaches to Gender, Age, Status, Ethnicity and Religion*, edited by Margarita Díaz-Andreu, Sam Lucy, Stasa Babić, and David Edward, 86–109. Oxon: Routledge.
- Malešević, Siniša. 2009. *Sociologija etniciteta*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Mays, Simon, Glendon Parker, Charles Johns, Sarah Stark, Aaron J. Young, David Reich, Jane Buikstra, Katherine Sawyer, and Kate Hale. 2023. „Sex identification of a Late Iron Age sword and mirror cist burial from Hillside Farm, Bryher, Isles of Scilly, England“. *Journal of Archaeological Science: Reports* 52. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2023.104099>
- M’charek, Amade and Irene van Oorschot. 2023. „The politics of face and the trouble with race: Exploring relations at the interface between the individual and the collective in forensic practice“. *Social studies of science* 53 (6): 813–825. <https://doi.org/10.1177/03063127231211817>
- Milosavljević, Monika. 2013. „Niko Županić i konstrukcija jugoslovenske etnogeneze“. *Etnoantropološki problemi* 8 (3): 717–746. <https://doi.org/10.21301/EAP.v8i3.5>
- Milosavljević, Monika. 2020. *Osvit arheologije. Geneza kulturno-istorijskog pristupa u arheologiji Srbije*. Beograd: Dosije studio.
- Milosavljević, Monika. 2025. „Starosedeooci pod stećcima?“. *Etnoantropološki problemi* 20 (3): 851–883. <https://doi.org/10.21301/eap.v20i3.8>
- Milosavljević, Olivera. 2010. *Savremenici fašizma 2. Jugoslavija u okruženju 1933–1941*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

- Mihajlović, Vladimir V. 2011. „Kanonski lepo-estetski kriterijumi i geneza rasizma“. *Etnoantropološki problemi* 6 (3): 625–640.
- Mihajlović, Vladimir D. 2012. „Koncept romanizacije u arheologiji: uspon i pad paradigme“. *Etnoantropološki problemi* 7 (3): 709–729. <https://doi.org/10.21301/EAP.v7i3.6>
- Mihajlović, Vladimir D. 2017. „Borislav Jankulov, kultura sećanja i tumačenje praistorije I: rasiološki pristup prošlosti“. U *Kultura sećanja na vojvođanskom prostoru*, uredio Miomir Samardžić, 71–99. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Mihajlović, Vladimir D. 2019. *The Scordisci between Ancient and Modern Interpretations: a Question of Identity in (Proto)History*. Novi Sad: Faculty of Philosophy.
- Mikić, Živko. 1981a. „O antropološkim tipovima prisutnim u antičkim nekropolama Viminacijuma“. *Starinar* XXXI: 117–122.
- Mikić, Živko. 1981b. *Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji – praistorijski periodi*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Mikić, Živko. 1998. „O visini tela ljudi u praistoriji i protoistoriji, prilog izučavanju prošlosti Balkana“. *Istorijski časopis* LI: 11–20.
- Mikić, Ilija. 2018. „Antropološki tipovi sa Viminacijuma i pokušaj rekonstrukcije njihovih lica“. U *Rimski limes i gradovi na tlu Srbije*, uredili Miomir Korać i Stefan Pop-Lazić, 100–105. Beograd: Arheološki institut.
- Mrđić, Nemanja i Angelina Raičković. 2013. „Study Of Soldiers Burials On The Cemetery Of Viminacium“. U *XVII Roman Military Equipment Conference, Zagreb (Hrvatska) 2013*, edited by Mirjana Sanader, Ante Rendić-Miočević, Domagoj Tončinić, and Ivan Radman-Livaja, 117–131. Zagreb: Filozofski Fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Novaković, Predrag. 2014. *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Palavestra, Aleksandar. 2011a. *Kulturni konteksti arheologije*. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu.
- Palavestra, Aleksandar. 2011b. „U službi kontinuiteta. Etno-arheologija u Srbiji“. *Etnoantropološki problemi* 6 (3): 579–594. <https://doi.org/10.21301/eap.v6i3.2>
- Palavestra, Aleksandar i Monika Milosavljevic. 2015. „Delo Jovana Cvijića i Vladimira Dvornikovića kroz prizmu srpske arheologije“. *Etnoantropološki problemi* 10 (3): 619–649. <https://doi.org/10.21301/EAP.v10i3.4>
- Pearce, John. 2011. „Representations and realities: cemeteries as evidence for women in Roman Britain“. *Medicina nei secoli arte e scienza* 23 (1): 227–257.
- Prelić, Mladena. 2003. „Etnički identitet – problemi teorijskog određenja“. U: *Tradicionalno i savremeno u kulturi Srba*, uredila Dragana Radojičić, 275–286. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Prien, Roland. 2023. „Shifting Burial Rites – Shifting Identities? Late Antique Burial Practices on the Rhine Frontier“. In *Funerary Landscapes of the Late Antique oecumene. Contextualizing Epigraphic and Archaeological Evidence of Mortuary Practices*, edited by Stefan Ardeleanu and Jon C. Cubas Díaz, 459–481. Heidelberg.
- Putinja, Filip i Žoslin Stref-Fenar. 1997. *Teorije o etnicitetu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Riesman, David. 1953. „Psychological Types and National Character: An Informal Commentary“. *American Quarterly* 5 (4): 325–343.

- Rogers, Richard. 2006. „From Cultural Exchange to Transculturation: A Review and Reconceptualization of Cultural Appropriation“. *Communication Theory* 16: 474–503. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2006.00277.x>
- Sertalp, Evren, Cicero Moraes, and Erge Bütün. 2024. „Facial reconstruction of a deformed skull from the Roman period of Juliopolis“. *Heritage Science* 12 (2). <https://doi.org/10.1186/s40494-023-01124-x>
- Siapkas, Johannes. 2016. „Skulls from the Past: Archaeological Negotiations of Scientific Racism“. *Bulletin of the History of Archaeology* 26 (1): 1–9. 10.5334/bha-590
- Srejić, Dragoslav. 1965. „Rimske nekropole ranog Carstva u Jugoslaviji“. *Starinar* XIII–XIV/1962–1963: 49–88.
- Stephens, Christianne. 2000. „A Measure of Truth? An Examination of the History, Methodology, Theory and Practice of Craniometric Analysis: With Special Focus on its Application in Forensic Identification“. *Totem: The University of Western Ontario Journal of Anthropology* 8 (1): 84–108. <https://doi.org/10.5206/ujwa.v8i1.8783>
- Šošić-Klindžić, Rajna. 2015. *Uvod u teorijsku arheologiju – stvaraoci i pravci u 20. stoljeću*. Zagreb: FF-press.
- Ubeyskara, Ruwan N. 2008. *Questioning the Revival: White Ethnicities in the Racial Pentagon*. Doctoral Thesis, University of Bath.
- Todorov, Cvetan. 1994. *Mi i drugi*. Preveli s francuskog: Branko Jelić, Mira Perić i Mirjana Zdravković. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Wilkinson, Caroline. 2010. „Facial reconstruction – anatomical art or artistic anatomy?“ *Journal of anatomy* 216 (2): 235–250. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7580.2009.01182.x>
- Wiwjorra, Ingo. 1996. „German archaeology and its relation to nationalism and racism“. In *Nationalism and Archaeology in Europe*, edited by Margarita Diaz-Andreu and Timothy Champion, 164–188. London: UCL Press – Westview Press.
- Yeomans, Rory. 2007. „Of ‘Yugoslav Barbarians’ and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia“. In *Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe 1900–1940*, edited by Marius Turda and Paul J. Weindling, 83–122. Budapest: Central European University Press.

Internet izvori:

- „dr Živko Mikić“. b. d. Banatsko Aranđelovo – zvanična internet prezentacija mesne zajednice Banatsko Aranđelovo. Pristupljeno: 10. 12. 2023. <https://web.archive.org/web/20160410041635/http://banatskoarandjelovo.com/znameniti-mestani/dr-zivko-mikic/>
- Kovačević, Miona. 2018. „STARI RIMLJANI IMALI SU PROBLEME KAO I MI. Izložba „Rimski limes i gradovi na tlu Srbije“ u Galeriji SANU“. *Blic* 19. avgust 2018. godine, <https://www.blic.rs/kultura/vesti/stari-rimljani-imali-su-probleme-kao-i-mi-izlozba-rimski-limes-i-gradovi-na-tlu/dgpgp27>

Jovana Petrović

The Legacy of Racial Anthropology in the Archaeology of the Roman Period

Abstract: Ideas about differences among humans, based on phenotypic traits, are not of recent origin; they emerged as early as the 18th century, when the first systematic racial classifications were established, such as those of Carl Linnaeus. When such ideas become associated with value judgments and ideology, they evolve into racialism, which can be further politically instrumentalized. Within such a scholarly climate, physical, cultural and mental characteristics of human groups were frequently perceived as inherent traits, thus giving racialist assumptions a primordial character. These concepts can be traced in the work of Yugoslav physicians, anthropologists and archaeologists from the early 20th century. Nevertheless, traces of these ideas can be implicitly identified in contemporary archaeological practices within the domain of Roman funerary archaeology, as a legacy of racial anthropology in the German-speaking world. This raises the question of whether the use of inherited practices from racial anthropology is appropriate in the contemporary context. The aim of this paper is a critical assessment of the use of interpretive frameworks derived from primordialist and racialist repertoires in contemporary Roman archaeology in Serbia.

Keywords: racialism, racial theory, Roman period, races, physical anthropology, craniometry.

Primljeno/Received: 29. 1. 2026.

Prihvaćeno/Accepted for publication: 3. 5. 2026.